SANSKRIT TEXT SOCIETY.

श्रीवर्धमानविरचितः स्वकीयवृत्तिसहितो

गणरत्नमहोदधिः ॥

VARDHAMÂNA'S

GAṆARATNAMAHODADHI,

WITH THE AUTHOR'S COMMENTARY

EDITED, WITH CRITICAL NOTES AND INDICES,

BY

JULIUS EGGELING, PH.D.

PROFESSOR OF SANSKRIT AND COMPARATIVE PHILOLOGY IN THE UNIVERSITY OF EDINBURGH

PART I

LONDON

TRÜBNER & CO., 57 AND 59, LUDGATE HILL.

PRINTED FOR THE SANSKRIT TEXT SOCIETY

BY STEPHEN AUSTIN AND SONS, HERTFORD.

1879

MEINEM HOCHVEREHRTEN LEHRER

ADOLF FRIEDRICH STENZLER,

ZU SEINEM EHRENTAGE, 12 SEPTEMBER 1879,

IN DANKBARER ERINNERUNG

ZUGEEIGNET

PREFACE TO PART I.

THE present edition of the *Ganaratnamahodadhi* is based on a collation of the following Manuscripts, all of which are written in the Devanâgarî character

A An old MS belonging to the Royal Asiatic Society and consisting of 178 palm leaves In the colophon it is dated *Samvak* 1151 *viro dhisamvatsare kârttikavadi 5 budhe* This date is probably intended for *Saka* 1151 = A D 1229, which, according to Brown's Tables, coincides with *Virodhin* in the Brihaspati cycle This MS is on the whole well written and belongs to the same class of *Pothis* as those discovered by Dr Buhler in the Jain Library at Jesalmer, dated from about A D 1140 to 1340 . Unfortunately it does not contain the text and commentary complete a large portion (slokas 159–369, comprising about three sevenths of the work) having been omitted A photograph of two pages of this MS is given in Part I of Professor Wright's Oriental Series of the Palæographical Society

B A paper MS belonging to the Bombay Government and consisting of 73 leaves the fourth of which is wanting This MS, which contains both the text and the commentary, is well written, and dated *Samvat* 1666 = A D 1609

[illegible] MS, on European paper, belonging to the Bombay Govern[illegible] ed, *not very carefully, by two different hands Only a few* [illegible] at the beginning have been revised by a third hand It consists [illegible] 138 leaves, the first of which is wanting There are numerous *lacunae* throughout the MS *From many characteristic coincidences of* reading it would appear that the original MS from which this was copied, was probably derived from the same MS as B

India Office MS 919, b, written towards the end of the last, or at the beginning of the present, century, and consisting of 121 leaves A few

leaves at the end, it seems, were lost, a different hand having supplied the defect on foll 118 121 by a commentary made up for the purpose This copy was apparently derived from a good, though perhaps badly written, MS It contains a somewhat shorter recension of the commentary than that of the other MSS, fewer meanings being often assigned to the *gana* words, and numerous examples and explanatory passages being wanting in it The present copy, however, is extremely incorrect, and some different hand having, moreover, revised it throughout, without assistance from other MSS, its readings are now but too often hopelessly corrupt

E India Office MS 949, a It consists of 30 leaves and contains only the text of the ganas Dated *Samvat* 1863 = A D 1806

F This MS was kindly obtained for me by Dr Buhler from a Brahman of Bhuj in Kachchh It is of about the same age as B, and consists of 107 paper leaves containing the whole of the text and commentary

As regards the mutual relations of these Manuscripts—apart from those peculiarities of D already alluded to—there is an unmistakable connexion between B C and F on the one hand, and between A D (and E) on the other, not so marked, however, as to constitute two different recensions of the work Although in most cases in which the two classes of Manuscripts differ, the readings exhibited by the latter class seem to me preferable, it has not been possible—owing to the defectiveness of A and the corrupt state of D—to allow to this class that influence in the constituting of the text throughout the work which might otherwise have been assigned to it According to an *Âryâ* stanza,[1] given at the end of the work by A and F, the authenticity of which I see no reason to suspect Vardhamâna composed his work in *Samvat* 1197, corresponding to A D 1140 the date of the oldest of these MSS (A.) would therefore be as close to that of the *codex archetypus*, and to the time when the author lived, as one could wish Nevertheless, the interval had been sufficiently long for numerous mistakes to have crept into the text by the time the manuscript was written

[1] सप्तनवत्यधिकेष्वेकादशसु शतेष्वतीतेषु ।
वर्षाणां विक्रमतो गणरत्नमहोदधिर्विहित ॥

Of the three MSS of the other class F has more in common with A and D than the other two, and it happens in not a few cases that D and F coincide in giving some valuable reading or passage, where all the other Manuscripts differ

When I first undertook to edit this work, only three of the above Manuscripts were accessible to European scholars, viz, A and D, and the text MS E They had been for many years in the hands of the late Professor Goldstucker, who was the first, in his "Pânini, his Place in Sanskrit Literature," to point out the great importance of the work for lexicographic purposes His account of these MSS led me to assume that a tolerably correct edition of the work might be possible[1], and on being asked to take Goldstucker's place as Editor to the Sanskrit Text Society, it appeared to me that I could do no better service to Sanskrit scholars than to prepare for the Society an edition of Vardhamana s metrical version of the Ganas, together with the best text of the commentary that I might be able to extract from the two available MSS I soon found however, that Goldstucker had taken far too favourable a view of the task Although the Royal Asiatic Society MS (A.) belongs no doubt to the better class of Sanskrit MSS, Goldstucker had entirely forgotten to state that it is defective by nearly one half of the work, for which portion my manuscript materials would consequently have been limited to the India Office MS (D) than which a more hopelessly incorrect MS has never passed through my hands.

Under these circumstances even a tolerably satisfactory edition of Vardhamâna s *metrical version* of the Ganapâtha would have been

[1] The MSS in question are no doubt open to correction as indeed every Sanskrit MS in existence is but *I hold that at all events the ancient copy of the R A S will in spite of* its inaccuracies be ranked by every one conversant with MSS amongst the best Sanskrit MSS in existence and having once deemed it incumbent on me to study this book carefully I have no hesitation in maintaining that even a tolerable Sanskrit scholar would be able to make a perfectly good edition of at least the text of this work with the aid of these five copies of the text (viz each of the two MSS of the *commentary representing* in G s opinion, two copies of the text—Ed) the two copies of the commentary and as a matter of course with the aid that may be got from Pânini and his commentaries —Goldstucker, *op cit* p 178

attended with considerable difficulties, the more so as there are not a few omissions in D also, and as the chief, if not the sole, importance of the work lies in the commentary, not in the metrical arrangement of the Ganas, I should have had to abandon the work, had not my friend Dr Buhler come to my assistance with his wonted kindness and disinterestedness He drew my attention to the modern Bombay copy C, and somewhat later to the MS B, purchased by him in the meantime for the Bombay Government, and he, moreover, obtained for me the loan of MS F from its owner, a Brahman in Bhûj When it is borne in mind that Goldstucker, with his extensive connexions in India, for many years exerted himself in vain to procure at least one other manuscript of Vardhamâna's commentary on his Ganapâṭha, this work may be taken as an admirable example of the great services which Dr Buhler, by his unwearied exertions in exploring the manuscript collections in Western India, has rendered to Sanskrit scholarship

Even with my manuscript apparatus thus fortunately increased, the task of editing has been by no means an easy one, and numerous difficulties have had to be left for future solution, many more, however, would have remained unsolved, and many quotations unidentified, if it had not been for the warm interest taken in the work, and the invaluable assistance rendered me throughout its progress, in revising the proof sheets, by so many disinterested friends and fellow-workers, viz, Professors Aufrecht, Stenzler, Weber, Roth, Haas, Pischel, Kielhorn, and, last not least, Dr v Bohtlingk I am also indebted to my friend Dr Rost for kindly drawing my attention to and placing at my disposal, some works connected with the Ganas, especially the *Ganaratnâvali* of *Bhatta Yajñesvara*, recently published at Baroda which, as will be seen from the footnotes of the last five sheets of the present part, has been of considerable service to me Indeed, it was only after I became acquainted with this work, which is largely based on Vardhamâna's commentary, that it occurred to me that continual reference to the various readings

of the accessible Ganapâthas might add to the usefulness of the present work The completion of Pandit Bâla Sâstrin's edition of the Kâsikâ Vritti was of course a most welcome event to me, although, owing to the somewhat insufficient state of the editor's materials, especially in regard to the text of the Ganas, I have found it necessary, along with the printed edition, continually to consult the two MSS at my disposal, viz, MS Ind Off 2440-1 (*a*) and a MS of the Asiatic Society of Bengal (*β*), in which the fourth and eighth *adhyayas* are wanting At the end of the present edition I intend to give, besides a complete index to the work, an alphabetical list of the Ganas, in which the words of each gana will be arranged alphabetically, with the various readings of the other collections attached to them

To Professor Aufrecht, who, at one time, had himself been seriously engaged on Vardhamâna's work, I am indebted for much valuable information, it was he who kindly drew my attention to the author's relations to Kshîrasvâmin, the commentator on the Amarakosha Several passages copied by Vardhamâna from that writer have been noticed in the footnotes, in my own copy of this edition I have noted a good many more especially in the first few sheets, but I have not thought it necessary to encumber the pages with too many references of this kind A critical edition of Kshîrasvâmin's commentary would in my opinion form a valuable contribution to Sanskrit philology the manuscripts however, hitherto accessible to European scholars, are by no means sufficient for such a task

One of the chief difficulties in restoring the text consists in the numerous grammatical sûtras quoted by the author Goldstucker's contention to the contrary notwithstanding a glance at almost any page of the present edition will suffice to show that Bohtlingk was unquestionably right in stating in the preface to his edition of Pânini, that Vardhamâna's work was intended not for Pânini's *Ashtâdhyâyî*, but for some modern grammar Whenever the grammatical work, to which Vardhamâna refers, is identified in India—

and I have no doubt that this will be the case ere long—many mistakes in the wording of the sûtras, which my MSS do not enable me to settle, will be easily corrected. On these grounds it will be understood why, in not a few cases in which it would have been easy enough to alter a sûtra so as to make it agree with Pânini, I have thought it safer to resist the temptation, and to content myself with referring to the corresponding rule of Panini In regard to a number of curious and not very probable various readings of *gana* words adduced by the author, as well as some other doubtful passages in which the MSS are in tolerable agreement, I cannot help thinking that, if mistakes there be, the fault lies not so much in my MSS, as in the defective manuscript materials on which Vardhamâna had to work

Hindu scholars, I doubt not, will also readily identify many of the quotations which I myself and those who have so kindly assisted me have not been able to trace to their original sources For any information of this kind which might be utilized before this edition is completed, and which would thus contribute to the usefulness of the work, I shall feel very thankful

To the Managing Committee of the Sanskrit Text Society my sincerest thanks are due for this edition being allowed to see the light Without their kind consent to its being published under their auspices, I could never have hoped to persuade a publisher to undertake a work of this kind, whatever may be its importance in the eyes of Sanskrit scholars Unfortunately there is but too much reason to fear that, with the publication of the present work, the Sanskrit Text Society, the foundation of which was so heartily welcomed by all Sanskrit scholars, and which in the present unhappy state of Oriental text publishing, might have proved so useful to Sanskrit studies, will close its short but promising existence

J EGGELING

EDINBURGH
September 1 1879

ADDITIONS

Since the sheets of Part I were struck off, I have succeeded in tracing several quotations to their sources. Professor Kielhorn also has kindly identified for me some passages from the Mahâbhâshya (Mbh) and the Vâkyapadîya

P 5 l 9, एव वादिनि देवर्षौ is Kumâras 6, 84

ib मैवं मस्था. Mbh, ed Kielh p 281, 10

P 8 l 7 8 This sloka is from Bharata Nâtyas 19, 5

P 8, l 11, तथेति स प्रतिज्ञाय cf स तथेति प्रतिज्ञाय Kumâras 6 3

P 11, l 7 यावन्निर. खे मघतां चरन्ति Kumâras 3 72

P 16 l 7, अयि विजहीहि° cf Böhtl Sp 5?2 (identified by Dr Zachariae)

P 21, line 6 यदि निपनमेवेष्ट° is Dandin's Kâvyâdarsa 2 sl 220

P 29, last line, वृद्धाक्षेन विचारणीयचरिता ° is from Uttarirâmacharita
Act 5, last sloka but one; also quoted Dasarûpa, p 39

P 30 line 6, मन्ये मार्तण्डगृह्याणि° Kâvyâdarsa 2 sl 222 (ed उदर्तुमुद्यत)

P 31, l 6 The Vâkyapadîya ii v 192 has

निपाता द्योतकाः केचित्पृथगर्थाभिधायिनः ।
आगमा इव केऽपि स्यु संभूयार्थस्य वाचकाः ॥

P 31 l 15 एहि आये° cf Vâj S x 4, 3 (p 203), जाय एहि स्वो रोहाव ।

P 32 l 10, अन्तरा त्वां च मां च° Mbh, Kielh p 445

P 41, l 14 एकवचनमुत्सर्गं करिष्यते Mbh p 95 23

P 52 l 14, स्पेपां पिब परेयां च° Râjasekhara's Bâlarâm 2, 30

CORRECTIONS

P 28, l 8 read उपपदप्रकार cf Mbh Kielh p 100

P 37 l 9 read शीधु i e सीधु (s etymology p 89, l 10)

P 51, l 2, separate महो अपिछन°

P 68, l. 9 On षट संप्रसारणे गोवस्याप्रतिषेध cf Mbh on Pân 1 1 74
(ed Ben गोवस्या प्रतिषेध)

P 74, l 8 for वहवेद° read वहवे° cf sl 116 com

P 95 note 3 strike out °तरणा F

" note 4 for B E read B C. E

" note 10 for cf sl 219 read cf sl 221 219 comm, Van iv 1 10?

P 114, l. 1, for प्रपद read प्रपद cf p. 113 note 7

P 163 l 7, read प्रथमोपमर्दो

P 173, l 9, for मिथद्य probably °द्यत cf Kâv V ch 1, 7?

ओम् ॥

श्रीगणेशाय नमः ॥

अथ

श्रीवर्धमानविरचितः स्वीयवृत्तिसहितो गणरत्नमहोदधिः ॥

सुखेनैव ग्रहीष्यन्ति गणरत्नानि यां श्रिताः ।
वृत्तिः साऽऽरभ्यते स्वीयगणरत्नमहोदधेः[1] ॥

शास्त्रारम्भे समीहितसिद्धयेऽभिमतदेवतायां[2] ग्रन्थकृन्नमस्कारमाह ।

वाग्देवतायाः क्रमरेणवस्ते
जयन्ति येषां मिषमात्रतोऽपि ।
सर्वार्थदर्शी[3] मुकुरेण तुल्यः
प्रकर्षमेति प्रतिभाविलासः ॥ १ ॥

येषां वाग्देवतायाश्चरणरेणूनां संस्पर्शमात्रेणापि निखिलपदार्थसार्थप्रतिबिम्बहेतुः[4] प्रतिभाविलासः सातिशयः संपद्यते ते जयन्तीति संबन्धः । वाचामधिष्ठात्री देवता वाग्देवतेति साभिप्रायं तस्या नाम । जयन्तीति सर्वोत्कर्षेण वर्तन्ते सर्वोत्कृष्टत्वेन च नमस्कार आक्षिप्यत इति तान्प्रति[5] प्रणतोऽस्मीति लभ्यते । प्रतिभेति । प्रज्ञा नवनवोन्मेष-

---

१ In C. the whole of the Introduction, both text and comment, is wanting. It begins: यथेम रचयामः ॥ अथ गणानाह । यथाहादिविर्द॰.

२ ॰देवताया F

३ शब्दार्थदर्शी D

४ ॰पदार्थप्रतिबिम्बहेतु. F ; पदार्थ॰प्रतिबिम्बहेतु D

५ F om प्रति; D cor तां प्रति.

शालिनो[१] प्रतिभा मता ॥ इदानीं व्याकरणनिष्णातबुद्धीनां पूर्वाचार्याणां स्तुतिमाह ।

शालातुरीयशकटाङ्गजचन्द्रगोमि-
दिग्वस्त्रभर्तृहरिवामनभोजमुख्याः ।
मेधाविनः प्रवरदीपककर्तृयुक्ताः
प्राज्ञैर्निषेवितपदद्वितया जयन्ति ॥ २ ॥

शलातुरो[२] नाम ग्रामः । सोऽभिजनोऽस्यास्तीति[३] शालातुरीयस्तत्रभवात् पाणिनिः[४] । शकटाङ्गजः शाकटायनः । पूज्यश्चन्द्रश्चन्द्रगोमी । गोमिन्पूज्य इति गोमिन् । दिग्वस्त्रो देवनन्दी । भर्तृहरिर्वाक्यपदीयप्रकीर्णकयोः[५] कर्ता महाभाष्यत्रिपाद्या[६] व्याख्याता च । वामनोऽविश्रान्तविद्याधरव्याकरणकर्ता[७] । भोजः सरस्वतीकण्ठाभरणकर्ता[८] । मुख्यशब्दस्यादिवचनत्वाच्छिवस्वामिपतञ्जलिकात्यायनप्रभृतयो लभ्यन्ते । दीपककर्ता श्रीभद्रेश्वरसूरिः । प्रवरश्चासौ दीपककर्ता[९] च प्रवरदीपककर्ता । प्राधान्यं[१०] चास्याधुनिकवैयाकरणापेक्ष-

---

१ प्रति प्रज्ञान° B ; °वोश्रेयशालिनी D.

२ शालातुरो B F.

३ शालातुरो ना (piece broken off) स्य । A.

४ °तत्रभवा आणिनिः B ; तत्रभवो वा पाणिनिः F.; शालातुरीयः पाणिनिः । D.

५ भर्तृहरिर्वाक्यप्रदीपप्र° F.; न्दी । भ - - - पदी broken off in A.

६ °त्रिपद्या B D. F.

७ वामनो विश्रातविद्याधर° D.; °तिश्रान्तविद्याभर° D.

८ कर्ता - - - स्यादि broken off in A.

९ दीपकर्ता D.

१० रदीप - - - प्राधा broken off in A.; अप्राधान्यं B.

था ॥ निषेवितं यदङ्घ्रितयं चरणाम्बुजद्वयं[1] सुतिङ्लक्षणं[2] च येषां ते तथोक्ताः ॥

इदानीं समस्तशास्त्रोपलक्षपूर्वकं[3] स्वग्रन्थसारतां[4] दर्शयति ।

विदित्वा शब्दशास्त्राणि[5] प्रयोगानुपलक्ष्य च[6] ।
स्वशिष्यप्रार्थिताः कुर्मो गणरत्नमहोदधिम् ॥ ३ ॥

शब्दशास्त्राणीति[7] पाणिन्यादिविरचितानि सोपनिबन्धानि[8] । प्रयोगान् महाकाव्योपनिबद्धानि लक्ष्याणि[9] । लक्ष्यं लक्षणं च सम्यग् ज्ञात्वा गणरत्नमहोदधिनामानं[10] ग्रन्थं स्वविनेयैरभ्यर्थिताः कुर्मः पद्यबन्धेन रचयामः ॥ अथ गणानाह[11] ।

च वा ह्यहैवेवं नह नहि नवा नो चन हि है
स्वधा स्वाहा रै वै यदि यदुत नूनं नहिकमः[12] ।
उताहो हा ही हे किमुत यदिनामेव तु तथा
भगो भो हंहो हो इतिह नु सहामा ननु नञः ॥ ४ ॥

---

1 °ह्वितयं B D F.

2 सुप्तिङन्तलक्षणं F

3 सर्वशास्त्रोपलक्षतपूर्वक D ; समस्त . . . पलक्ष broken off in A

4 स्वग्रन्थस्य सारतां A.; D. om स्व.

5 सर्वशास्त्राणि F.; शास्त्रसाराणि D.

6 प्रयोगानुपलक्षयेत A.

7 सर्वशास्त्राणि F.; शब्दशा broken off in A.

8 सोपनिबन्धानि D.

9 °निबन्धानि लक्ष्याणि B.; °निबंधान् ल° F.; निबद्धानि लक्ष्याणि D.

10 महोदधिनामानं broken off in A.

11 Thus B F. ग्रन्थं स्वशिष्यार्थं विदध्म इत्यर्थः । स्वशिष्यैः कुमारपालहरिपालमुनिचन्द्रप्रभृतिभिः प्रार्थिताः । अधुनावसरप्राप्तान्गणानाह । A D.; A. repeats the passage from पूर्वकं स्वग्रन्थस्य सारतां दर्शयति to हेतुषु (on sl. 4). The first time the MS. omits हरिपाल and reads अधुनावसार°; for C. see Note 1, page 1.

12 °किमः D E.; to facilitate reference, the particles are left unjoined.

च । इत्यन्वाचयसमाहारेतरेतरसमुच्चयविनियोगतुल्ययोगितावधारणहेतुषु[1] ॥ भिक्षामट गां चानय ॥ पाणी च पादौ च[2] । पाणिपादम् ॥ प्लक्षश्च न्यग्रोधश्च । प्लक्षन्यग्रोधौ ॥ पचति च पठति च चैत्रः ॥ अहं च त्वं च पुत्र गच्छावः[3] ॥ कृतं च गर्वाभिमुखं मनस्त्वया । किमन्यदेवं निहताश्च नो[4] द्विषः ॥

अतीतः पन्थानं तव च महिमा वाङ्मनसयोर्
अतद्व्यावृत्त्या यं चकितमभिधत्ते श्रुतिरपि ।
स कस्य स्तोतव्यः कतिविधगुणः कस्य विषयः
पदे त्वर्वाचीने पतति न मनः कस्य न वचः ॥

हे देव यस्तव महिमा स वाङ्मनसयोः पन्थानं मार्गमतीत एव । उल्लङ्घितवानेवेत्यर्थः[5] ॥ ग्रामश्च गन्तव्यः शीतं च[6] । शीतात् कथं गम्यत इत्यर्थः ॥ पादपूरणेऽपि । भीमः पार्थस्तथैव च ॥ * ॥ वा विकल्पानवक्लृप्त्युपमानद्वन्द्वसमुच्चयेषु[7] ॥ यवैर्वा व्रीहिभिर्वा यजेत[8] ॥ शस्त्रवेदमधिगम्य तत्त्वतः कस्य वेह भुजवीर्यशालिनः[9] ॥ जाता मन्ये तुहिनमथिता[10] पद्मिनी वान्यरूपाम्[11] ॥ सा वा शंभोस्तदीया वा मूर्तिर्जलमयी मम । न तृतीयेत्यर्थः[12] ॥ वायुर्वा[13] दहनो वा ॥ * ॥ ह । अह । इति विनियोगे । त्वं ह[14] ग्रामं गच्छ । अयमहारण्यं[15] गच्छतु ॥ आचारा-

---

१ °समाहारेतरेतरयोगसमु° F

२ C om पादौ च ।

३ अहं च चैत्र । अहं च त्वं च° A, अहं च पुत्र (श्च supplied) गच्छाव । चाभिमुख मन° C

४ निहिताश्च नो A (but supplied on paper, the leaf being broken), ते for नो D F

५ D om एव

६ C om शीतं च

७ विकल्पार्थोपमान° D

८ यजते D

९ D om this ex Kirât 13, 62

१० मथित B, Megh 80

११ F adds उभे एव क्षमे वोढुमुभयोर्वीर्यमाहितं ।

१२ D om न Kum S 2, 60

१३ वायुवायुर्वा C

१४ अहप [illegible]

१५ अहाय महारण्य A, अहसहारण्यं D, अहायमरण्यं B C F

तिक्रमेऽपि । स्वयं ह ओदनं भुङ्क्ते । उपाध्यायं सक्तून्[1] पाययति ॥ स्वयमह रथेन याति । उपाध्यायं पदाति गमयति ॥ ह: पादपूरणेऽपि । इति ह स्माङ्कराचार्या: ॥ अहशब्द: पूजायामपि भवति । यथा । अह माणवको भुङ्क्ते ॥ क्षेमार्थेऽपि शाश्वत:[2] ॥ * ॥ एव । इति नियमानियमौपम्योत्प्रेक्षासु[3] । अहमेव स्वयमिदं वदामि[4] ॥ अद्येव । इहेव ॥ श्वोऽस्त्वेव मेऽस्तु ॥ तमेव[5] मेना दुहितु: कथचिद्विवाहदीक्षातिलकं चकार[6] । तमेवेति मनोरथमिवेत्यर्थ:[7] ॥ क्वेव[8] भोक्ष्यसे । इत्यनवकॢप्तावित्येके[9] ॥ * ॥ एवमिति प्रकृतपरामर्शप्रकारेवार्थोपदेशनिर्देशनिश्चयाङ्गीकारैवार्थेषु[10] ॥ एवं वादिनि देवर्षौ ॥ एवं कुरु ॥ मैव[11] मंस्था: ॥ अग्निरेवं विप्र:[12] ॥ एवं पठ[13] ॥ एवं तावत् ॥ एवमेतत् क:[14] संदेह: ॥ एवं कुर्म:[15] ॥ आहार्यमेवं[16] ह्रगमाभिपत्त्वमियानग्रेपेण तयोर्विशेष:[17] ॥ * ॥ न ह । इति प्रत्यारम्भे । न ह भोक्ष्यस इति ॥ * ॥ न हि । न वा । नो[18] । इति निषेधे ॥ न हि न हि[19] महिमानं प्राप्य हृष्यन्ति

---

१ सक्तून् C, सक्तूयान् B

२ Thus A, क्षमार्थे° B F, क्षामार्थे° C, D om this sentence.

३ एवेत्यवधारणानियोगौपम्यनियोगेषु । D

४ Rgv x 125, 5

५ D om from तमेव to इत्येके but has instead अद्येव गच्छ । न एते चादय पद्य यद्योगे च ससादयो न भवन्ति ॥

६ Kum. 8, 7 24

७ °मनोरथमेवेत्यर्थ. F

८ क्षेव A B C, Pan vad 1, 62, Sch

९ C. om the first इति; for the second C. F. read अपि, F adds न एते चादय पंच । यद्योगे चत्ससादयो न भवंति ।

१० प्रकृतिपरामर्शप्राकार° B, °कारेवार्थेषु B D; °कारवार्थेषु C

११ मैवं B

१२ अपिरेवं संस्था विप्र । C, अपिरेव विप्र A (supplied on paper)

१३ पच D, [illegible] om पठ । एवं तावत् (lacuna)

१४ एवं तत्क A D; e.g. Ratnâv (Capp, Bohtl a Chr) 291, 7, 13

१५ कुर्म इति । B C. F

१६ चाहार्यमेवं [illegible]

१७ तयोर्शेषत । C.

१८ ? च । नो । see next page, note ६.

१९ न हि once only B D

भूपाः[१] ॥ यदा[२] । अभ्यासो हि कर्मणां कौशलमावहति । न हि सकृन्निपातमात्रेणोदबिन्दुरपि ग्रावणि निम्नतामादधाति । असकृदित्यर्थः ॥ न वा कुर्यात्[३] ॥ व्यञ्जनमक्षरं परं वर्णं नयेत्[४] । यदा[५] । अविप्र इव भाषसे । विप्रवन्न ब्रूष इत्यर्थः[६] ॥ ददपि गिरमन्तर्बुध्यते नो मनुष्यः[७] ॥ * ॥ चनेति चिदर्थे । किंतो विभक्तिप्रत्ययान्तात् पर एव चास्य प्रयोगो भवति । तद्यथा[८] । कश्चन । का चन । किं चन । के चन । क्व चन । कदा चन[८] । कथ चनेति ॥ * ॥ हि । इति[९] स्फुटार्थनिश्चयहेतुषु[१०] । को ह्यबालिशो हस्तगतं पादगतं कुर्यात् ॥ दाक्ष्यं हि सद्यः फलद यदग्रतस्खाद दाक्षेरयुवा वनावलीम्[११] ॥ अग्निरिहास्ति धूमो हि दृश्यते ॥ यो हि दीर्घासिताचक्षेत्यादौ पादपूरणविशेषावधारणादावपि[१२] ॥ * ॥ हे । इति संबोधने । हे देवदत्त ॥ श्लाघाविस्मययोरपि ॥ * ॥ स्वधा । स्वाहा । इति पितृदेवतासंप्रदानयोः । स्वधा पितृभ्यः । स्वाहाऽग्नये ॥ * ॥ रे । इत्यनादरदानयोः । त्वं ह रे किं करिष्यसि ॥ रैकरोति । दानं ददातीत्यर्थः ॥ * ॥ वै । इति पादपूरणे । यो वै युवाप्यधीयानस्तं देवाः स्थविरं विदुः[१३] ॥ बृहस्पतिर्वै देवानां पु-

---

१ तप्यन्ति॰ D, कृष्यति॰ C, F adds विकल्पे पि । कखयोर्जिह्वामूलीय भ वा (cf Kāt I 5, 4) । न वा कुर्यात् ।

२ D om to ब्रूष इत्यर्थ ।

३ B C F om from न॰

४ F om वर्णं, cf Kāt I 1, 21

५ यथा A, यदविप्र॰ F

६ see Note २ [A gloss? Professor Aufrecht thinks this refers to an assumed अ before नो in the text]

७ Śiśupāl 11, 4

८ न यथाक्तनुभाकान् भावयवनाक्षे चनात्केवलात्कदाचन॰ D

९ हिरिति MSS

१० स्फुटार्थानि॰ A F ('), स्फुटार्थहेतुषु B C, स्फुटार्थे हेतौ च । D

११ वनावली । C, D omits this example, F adds इति माघ, Śiśupāl 12, 32 (वनावली. ed)

१२ दीर्घासिताचक्षेत्यादौ॰ B, दीर्घाक्षितोऽक्षेति पादपूरणादावपि C.

१३ Manu 2, 156.

रोहित इति विशेषेऽपि ॥ * ॥ यदि । इति पक्षान्तरे । यदि श्रमः किं तपसेति[१] ॥ * ॥ यदुत । इति वाक्यार्थनिर्देशे । स त्वया वाच्यो[२] यदुतेहागम्यताम् ॥ * ॥ नूनमिति तर्कनिश्चययोः[३] । नूनं शरत् प्रफुल्ला हि काशाः ॥ नूनं सा तव प्रियेति[४] ॥ उत्प्रेक्षायामपि[५] ॥ * ॥ न हि कमिति निषेधे । अस्ति ते किंचित् । न हि कमिति ॥ * ॥ उताहो । इति वितर्के । गौरयमुताहो गवय इति ॥ * ॥ हा । इति विस्मयविषादशुग्जुगुप्सार्तिषु[६] । हा लब्धं पाटलिपुत्रम् ॥ कन्यान्तःपुरमेव हा प्रविशति क्रुद्धो मुनिर्भार्गवः ॥[७] हा प्रिये जानकि ॥ हा देवदत्त ॥ हा हतोऽस्मि मन्दभाग्यः[८] ॥ * ॥ ही । इति विस्मयविषादयोः । हतविधिललितानां ही विचित्रो विपाकः[९] ॥ शतशस्त्वोऽप्यधीयाना ही न विद्मो जडा वयम् ॥ * ॥ हे । इति संबोधने । हे देवदत्तेति ॥ श्लाघाविस्मययोरपि[१०] ॥ * ॥ किमुत । इति किंपुनरर्थेऽतिशये पक्षान्तरे च[११] ॥ प्राकृतो[१२]ऽपि पुमान्नावमन्तव्यः किमुत राजेति ॥ किमुत ब्रह्मविन्नेभिः[१३] ॥ किमुत रज्जुः किमुत सर्पः ॥ * ॥ यदि नाम । इति प्रकृतान्यथात्वे । विप्रोऽपि यदि नाम मूर्खः ॥ कथं नाम । इत्याश्चर्यार्थे इति केचित् ।

महावाताहतिभ्रान्तमेघमालातिपेलवैः[१४] ।
कथं नाम महात्मानो ह्रियन्ते विषयारिभिः ॥ * ॥

---

१ B C F add यदि वेत्यपि । यदि वा स्तुवंहन्यपि ॥
२ वाचो B
३ वितर्कनिश्चययो F
४ प्रिया B C F
५ Om D,
६ B om विस्मय, °शुक्प्सार्त्तिषु H
७ Mahâvirach p 27, 18, हा प्रिये° Uttararâm (1870) p. 63, 6.
८ E g Hitop 114, 12
९ Śiśup 11, 64, शतशस्त्वो° Bohtl Spr 868
१० श्लाघ्यवि° D
११ D om from अतिशये.
१२ प्रकृतो A
१३ ब्रह्मविन्नमि A, ब्रह्मविन्नधिम B, ब्रह्मविन्नक्षि C, C om किमुत, H om from किमुत ब्र° to सर्प
१४ महावाताहतिशतिधात° B., Kâmand Nît 3 H

इव । इतीषदर्थोपमोत्प्रेक्षावाक्यालंकारेषु । कडार इवायम् । चन्द्र इव मुखम् । लिम्पतीव तमोऽङ्गानि[१] । कथमिवैतद्भविष्यति ॥ * ॥ तु । इति[२] विशेषावधारणपूजाव्यावृत्तिपादपूरणाद्यर्थहेतुषु[३] । मृष्टं पयो मृष्टतरं तु दुग्धम् । आत्मादयस्तु प्रमेयम्[४] । यद्वा । भीमस्तु पाण्डवानां रौद्रः[५] । यस्तु माणवको भुङ्क्ते । त्वं तु किं करिष्यसि । आख्यास्यामि तु ते[६] ॥

कारणात् फलयोगस्य वृत्तं स्यादाधिकारिकम् ।
तस्योपकरणार्थं तु कीर्त्यते ह्यानुषङ्गिकम्[७] ॥

आनुषङ्गिकमपि कीर्त्यत इत्यर्थः ॥ गृहीध्व[८] व्याकरणम् । स्वयं तु दुर्बोधम् ॥ * ॥ तथा । इति समुच्चयाभ्युपगमनिदर्शनसादृश्येषु[९] । देवदत्तो व्रजतु । तथा यज्ञदत्तः ॥ तथेति स[१०] प्रतिज्ञाय ॥ तथा हि ते शीलमुदारदर्शने[११] ॥ इदमपि तथेति ॥ * ॥ भगो । भो । हंहो । हो । इति संबोधने[१२] । भगो ब्राह्मणाः । भोः शूद्राः । हंहो पान्थ किमाकुलः । दुःसहो हो वियोग इति ॥ * ॥ इति ह । इति लोकप्रवादागमयोः । इति हाकरोत्[१३] ॥ इति ह चकार ॥ इति ह स्माहात्रेयो भगवान् पुनर्वसुराचेय इति[१४] ॥ * ॥ नु । इति प्रश्नप्रतिवचनोपमानवितर्कोत्प्रेक्षाविषादपादपूरणेषु[१५] । को नु वाचमीरयत्यन्तरिक्षे ॥ अकार्षीः कट

१ Mrichchh 14, 16
२ तुरिति MSS
३ °पूजायावृत्ति° B
४ Got Nyây S I, 9
५ पांडवानां तौव C , पाडवानमेव B
६ ते इति B C F , आख्यास्यसि तु इति । D
७ प्यानुष° D , ह्यानुषगिकमपि कर्तव्य कीर्त्त्यत इत्यर्थ C , B om आनुषङ्गिकं once
८ गृहीध्व A D
९ °साहश्यासु B
१० सा B C F
११ Kum S 5, 36
१२ संबोधनार्थे । D
१३ ह्यकरोत् D
१४ Cf the beginnings of chapters in the Charaka S
१५ B C om प्रश्न, °वितर्कवोत्प्रेक्षा° E , °विषादपूरणेषु B , D om विषाद

देवदत्त । अयं नु करोमि भोः ॥ वृचस्य[1] नु ते पुरुहूत वयाः ॥ अद्भिर्नु रज्जुर्नु ॥ रञ्जिता नु विविधास्तरुशैला नामितं नु गगनं स्थगितं नु[2] ॥ क नु मां त्वदधीनजीविताम्[3] । आख्यास्यामि नु ते । इति ॥ * ॥ सह । अमा[4] । इत्येकक्रियादियोगे । पुत्रेण सहाधीते । पुत्रेण सह पण्डितः । पुत्रेण सह धनवानिति ॥ अमा सह भवतीत्यमात्यः ॥ सामीप्येऽप्यमा[5] ॥ * ॥ ननु । इति परमताक्षेपानुज्ञैषणापृष्टप्रतिवचनप्रश्नेषु[6] । ननु वक्तृविशेषनिःस्पृहा गुणगृह्या वचने विपश्चितः[7] ॥ अथवा । आपदो नन्वहो[8] वन्द्याः सारासारविवेचिकाः[9] ॥ नन्वनुजानीहि माम् ॥ अकार्षीः कटं देवदत्त । ननु करोमि भोः[10] ॥ एवं प्रश्नमयोरप्युदाहार्यम् । विरोधोक्तौ ननु चेत्यपि[11] पठनीयम् ॥ * ॥ नञ् । इति[12] निषेधपदार्थावक्षेपेषु । अब्राह्मणः । अब्राह्मणी[13] । अनुदरा कन्या । अपचसि त्वं वृषलेति ॥ ञकारो नञो न् इत्यत्र विशेषणार्थः[14] ॥ ४ ॥

किंस्वित्[15] प्रत्युत यत्र कच्चन न कं सचा समं साकमः[16]
सार्धं जातु कृतं यदा वदि वदूमाहो नवै[17] यावतः ।
आहोस्वित् किल किंकिलालमररे दिष्ट्यों चिरस्य प्रगे
तो मे येन चिराय तेन नहवै शश्वच्छुभं कूपतः ॥ ५ ॥

---

१ वृचस्य D , Rgv vi. 24 3
२ . irât ‖ 15
३ D om this example Kum S 4 6
४ सहामेति । MSS
५ सामीप्यमा B सामीप्ये मा C , समीप्ये प्यमा A corr from समीपोस्व मा , om D
६ परमाता° A , पक्षताक्षेपानुज्ञे षणापृष्ठ° D
७ विपाश्चता D , ननु वक्तृविगुणगृह्या° B Kirât 2, 5
८ नलहो B ‖
९ सारसार° A , °विवेचका D
१० ननु केनेह भो । D
११ निषेधोक्तौ° C , चेत्यपि F
१२ नञीति C
१३ B C F om this B also the preceding example.
१४ नञो नित्यवविशेषणार्थ A , नञो नित्यर्थविशे° D , cf Pāṇ vi 3 73
१५ किंश्वित्° A
१६ साकमौ B C F
१७ तवै F

इव । इतीपदर्थोपमोत्प्रेक्षावाक्यालंकारेषु । कडार इवायम् । चन्द्र इव मुखम् । लिम्पतीव तमोऽङ्गानि[१] । कथमिवैतद्भविष्यति ॥ * ॥ तु । इति[२] विशेषावधारणपूजाव्यावृत्तिपादपूरणार्थ्यर्थहेतुषु[३] । मृष्टं पयो मृष्टतरं तु दुग्धम् । आत्मादयस्तु प्रमेयम्[४] । यद्वा । भीमस्तु पाण्डवानां रौद्रः[५] । यस्तु माणवको भुङ्क्ते । त्वं तु किं करिष्यसि । आख्यास्यामि तु ते[६] ॥

कारणात् फलयोगस्य वृत्तं स्यादाधिकारिकम् ।
तस्योपकरणार्थं तु कीर्त्यते ह्यानुषङ्गिकम्[७] ॥

आनुषङ्गिकमपि कीर्त्यत इत्यर्थः ॥ श्लक्ष्णं[८] व्याकरणम् । अयं तु दुर्मेधम् ॥ * ॥ तथा । इति समुच्चयाभ्युपगमनिदर्शनसादृश्येषु[९] । देवदत्तो व्रजतु । तथा यज्ञदत्तः ॥ तथेति स[१०] प्रतिज्ञाय ॥ तथा हि ते शीलमुदारदर्शने[११] ॥ इदमपि तथेति ॥ * ॥ भगो । भो । हंहो । हो । इति संबोधने[१२] । भगो ब्राह्मणाः । भोः शूद्राः । हंहो पान्थ किमाकुलः । दुःसहो हो वियोग इति ॥ * ॥ इति ह । इति लोकप्रवादागमयोः । इति हाकरोत्[१३] ॥ इति ह चकार ॥ इति ह स्माेपाध्यायो ब्रूते पुनर्वसुरात्रेय इति[१४] ॥ * ॥ नु । इति प्रश्नप्रतिवचनोपमानवितर्कोत्प्रेक्षाविषादपादपूरणेषु[१५] । को नु वाचमीरयत्यन्तरिक्षे ॥ अकार्षीः कट

---

१ Mrichchh. 14, 16
२ तुरिति MSS
३ °पूजायावृत्ति° B
४ Got Nyây S 1, 9
५ पाडवानां तीय C , पांडवानन गैव B.
६ ते इति B C F , चरण्यास्यसि तु इति । D
७ यानुष° D , ह्योनुषगिकमपि कर्तव्य कीर्त्यत इत्यर्थ C , B om आनुषङ्गिक once
८ गृहीध्व A D
९ °साहश्यासु B
१० सा B C F
११ Kum ■ 5, 36
१२ संबोधनार्थे । D
१३ ह्यकरोत् D
१४ Cf the beginnings of chapters in the Charaka S
१५ B C om प्रश्न, °वितर्कोपोत्प्रेक्षा° F , °विषादपूरणेषु B , ■ om विषाद

देवदत्त । अयं नु करोमि भोः ॥ वृत्रस्य[1] नु ते पुरुहूत वयाः ॥ अहिर्नु रज्जुर्नु ॥ रञ्जिता नु विविधास्तरुशैला नामितं नु गगनं स्थगितं नु[2] ॥ क्व नु मां त्वदधीनजीविताम्[3] । आख्यास्यामि नु ते । इति ॥ * ॥ सह । अमा[4] । इत्येकक्रियादियोगे । पुत्रेण सहाधीते । पुत्रेण सह पण्डितः । पुत्रेण सह धनवानिति ॥ अमा सह भवतीत्यमात्यः ॥ सामीप्येऽप्यमा[5] ॥ * ॥ ननु । इति परमताक्षेपानुज्ञैषणापृष्टप्रतिवचनप्रश्नमयेषु[6] । ननु वक्तृविशेषनिःस्पृहा गुणगृह्या वचने विपश्चितः[7] ॥ अथवा । आपदो नन्वहो[8] वन्द्याः सारासारविवेचिकाः[9] ॥ नन्वनुजानीहि माम् ॥ अकार्षीः कटं देवदत्त । ननु करोमि भोः[10] ॥ एवं प्रश्ननययोरप्युदाहार्यम् । विरोधोक्तौ ननु वेत्यपि[11] पठनीयम् ॥ * ॥ नञ् । इति[12] निषेधपदर्थावक्षेपेषु । अब्राह्मणः । अब्राह्मणी[13] । अनुदरा कन्या । अपचसि त्वं वृषलेति ॥ अकारो नञो न् इत्यत्र विशेषणार्थः[14] ॥ ४ ॥

किंस्वित्[15] प्रत्युत यच्च कच्चन नं कं सचा समं साकमः[16]
सार्धं जातु कृतं यदा यदि वदूमाहो नवै[17] यावतः ।
आहोस्वित् किल किंकिलालमरे दिष्ट्या चिरस्य प्रगे
ते मे येन चिराय तेन नहवै शश्वच्छुभं कूपतः ॥ ५ ॥

---

१ दृषस्य D Rgv vi 21, 3
२ Kirât 9, 15
३ D om this example hum S 4 6
४ सहामेति । Mss
५ सामीप्यमा B , सामीप्ये मा C., समीप्ये प्यमा A corr from समीपोस्व मा ; om D
६ परमाता॰ A , परमताक्षेपानुज्ञे-षणापृष्ठ॰ D
७ विपाश्रता D , ननु वक्तृविगुणगृह्या॰ B Kirât. 2, 5
८ नत्वहो B C.
९ सारसार॰ A., ॰विवेचका. D
१० ननु कैनेह भो । D
११ निषेधोक्तौ॰ C., चेत्यपि F.
१२ नञीति C.
१३ B, C F om this, B also the preceding example.
१४ नञो नित्यर्थविशेषणार्थ॰ A., नञो नित्यर्थविशे॰ D ; cf Pâṇ vi. 3. 73.
१५ किंश्चित्॰ A
१६ साकमो B C. F
१७ नवै F

च[१]। इति ह स्मोपाध्यायः कथयति। अङ्ग स्म विद्वन्माणवकमध्यापयेति[२] ॥*॥ माङ्। मा। इति निषेधाशङ्कयोः[३]। मा कार्षीत्। मा भवतु तस्य पापम्। मा भविष्यति शीतार्ता जानकी हृदयस्थिता[४] ॥ ङकारो लुङ्माङीति[५] विशेषणार्थः ॥*॥ अथ किमित्यभ्युपगमे। देवदत्त गच्छसि। अथ किम् ॥*॥ चेदिति यद्यर्थे। शान्तिश्चेदस्तेन[६] किम् ॥*॥ अह्नाय। इति शीघ्रार्थे। अह्नाय सा नियमजं क्लममुत्ससर्जेति[७] ॥*॥ हय। अयि। इति संबोधने। हये जाये मनसा तिष्ठ घोरे[८]। अयि विजहीहि दृढोपगूहनम् ॥ अनुनयेऽप्ययि[९]। अव्ययि[१०] साहसकारिणि ॥*॥ अये। इति स्मरणे। अये रामो दाशरथिः ॥*॥ नकिरित्यौपम्ये[११]। मेघो नकिर्वर्षति[१२] ॥ प्रतिषेधवर्जनयोरपि ॥*॥ अरे। इति हीनसंबोधने। अरे चौर[१३] ॥*॥ रात्रौ। इति निशायामित्यस्यार्थे। रात्रौ वृत्तं तु द्रक्ष्यसि[१४]। रात्रौचरः ॥*॥ पुरा। इति प्रबन्धभविष्यदासत्तिचिरातीतेषु[१५]। उपाध्यायेन पुराधीयते स्म। अविरतमपाठीत्यर्थः[१६] ॥ गच्छ पुरा देवो वर्षति। समनन्तरं वर्षिष्यतीत्यर्थः ॥ पुरापि न नवम्। पुराणमिति ॥ कश्चिद् भविष्यत्यासत्तौ[१७] चिरेऽतीते चेति[१८] पृथ-

---

१ चा C.; पादपू° D. corr.

२ अध्यापयति D.

३ माङिति निषेधे। D.

४ D. om. this example.

५ माङ् लुङीति F.; cf Pāṇ. III. 3, 175.

६ ? शांतश्चेद्° C.; cf. Böhtl. Spr. 2010; संतचे° A. F.; सतश्चेद्° B. D.

७ Kum. 8. 5, 86.

८ Rgv. x. 95, 1.

९ चानुनये त्वयि। D.

१० चयि C. cf. Hatakr. 315, 32.

११ नकिमित्यौ° F.

१२ नकि° C. F.; A. C. F. add सिंधुराजः

१३ चौरेति C. F.; चौरेति D.

१४ द्रक्ष्यसि D and om. रात्रौचरः

१५ पुरेति बंधसंनिधतासक्तिचिरातीतेषु C.; पुरेति प्रतिबंध° F.; पुनरेति प्रातिबंधभविष्यदासत्तिचिरा° D.

१६ °पाठयत्यर्थः (?) A.; D. om. from उपाध्याये° to पृथगाह.

१७ पुराणमिति कश्चिद्भविष्यति। आसत्तौ A. C. F.

१८ चेति C.

गाह[१] ॥ * ॥ सीमिति सर्वतोभावे। सीमादित्यो असृजत्[२]। सर्वत इत्यर्थः ॥ * ॥ अदित्याश्चर्ये। कस्तद्वेद यदद्भुतम्[३] ॥ ६ ॥

श्रौषड् वौषट् प्याडहो नोहि वाद्
सूपत् कच्चिद् यच नेदङ्ग हन्ताः।
त्वै न्वै[४] छषट् पाडवैर् वताथो
कुं हं हिं कद् वेदधाघो नुकं चाः[५] ॥ ७ ॥

श्रौपट्। वौषडिति वषट्शब्दार्थे ॥ * ॥ प्याडिति प्रशंसामन्त्रणयोः[६]। प्याट् शीघ्रं पठति। प्याट् पाठकाः[७] ॥ हिंसासातत्ययोरपि शाकटायनः[८] ॥ कच्चिच्चिरत्ने ऽतीते काले। समीपे ऽनागते चेति पृथगाह[९] ॥ * ॥ अहो। इति संबोधनाश्चर्ययोः। अहो बत महत्कष्टं चक्षुष्मानपि याचते[१०]। अहो रूपम् अहो रूपमिति ॥ * ॥ नो हि। इति प्रतिषेधे। नो हि पठसि[११] त्वम् ॥ * ॥ वादिति वदर्थे। वाडिति तु टान्तं वषडर्थे श्रीभोजः ॥ * ॥ सूपदिति कूपदर्थे ॥ * ॥ कच्चिदिति कच्चनवत् ॥ * ॥ यच। इति यच्चवत्[१२] ॥ * ॥ नेदिति शङ्कायाम्। नेज्जिह्मायन्तो[१३] नरकं पताम ॥ प्रतिषेधविचारसमुच्चयेष्विति श्रीशाकटायनः[१४] ॥ * ॥ अङ्ग। इति पूजासंबोधनयोः[१५]। अङ्ग विद्वन्माणवकम-

---

१ See Note १६ previous page.
२ Rgv. ii. 28, 4.
३ Rgv. i. 170, 1.
४ नै C.
५ वेद्धाघो॰ F.; नुकंचाः C. F.
६ आमंत्रणप्रशंसयोः C F; प्रशंसायां D.
७ प्याड शीघ्रं॰ प्याड पा॰ A.; D. om. the second example.
८ हिंसासत्योरपि॰ A.; हिंसासातत्योरपि॰ C.; D. om. from हिंसा॰
९ Thus D. F.; A. C. om. from कच्चिच्चिरत्ने॰. A gloss or transferred here from after the passage on चिरे above?
१० Cf. Böhtl. Sp 836.
११ पचसि D.
१२ ॰यचवत् C.; यचेति यचच। F.
१३ जिह्मायंतो MSS; cf. Mr. i. 11.
१४ D F. om श्री.
१५ संभाससंबोधनयोः D.

च[1]। इति ह स्मोपाध्यायः कथयति। अङ्ग मा विद्न्माणवकमध्यापयेति[2] ॥ * ॥ माङ्। मा। इति निषेधाशङ्कयोः[3]। मा कार्षीत्। मा भवतु तस्य पापम्। मा भविष्यति शीतार्ता जानकी हृदयस्थिता[4] ॥ ङकारो लुङ् माङीति[5] विशेषणार्थः ॥ * ॥ अथ किमित्यभ्युपगमे। देवदत्त गच्छसि। अथ किम् ॥ * ॥ चेदिति यद्यर्थे। शान्तिश्चेदस्तेन[6] किम् ॥ * ॥ अङ्काय। इति शीघ्रार्थे। अङ्काय सा नियमज क्रममुत्ससर्जेति[7] ॥ * ॥ हय। अयि। इति संबोधने। हये जाये मनसा तिष्ठ घोरे[8]। अयि विजहीहि दृढोपगूहनम् ॥ अनुनयेऽप्ययि[9]। अय्ययि[10] साहसकारिणि ॥ * ॥ अये। इति स्मरणे। अये रामो दाशरथिः ॥ * ॥ नकिरित्यौपम्ये[11]। मेघो नकिर्वर्षति[12] ॥ प्रतिषेधवर्जनयोरपि ॥ * ॥ अरे। इति हीनसंबोधने। अरे चौर[13] ॥ * ॥ रात्रौ। इति निशायामित्यस्यार्थे। रात्रौ वृत्तं तु द्रक्ष्यसि[14]। रात्रौचरः ॥ * ॥ पुरा। इति प्रबन्धभविष्यदासन्नचिरातीतेषु[15]। उपाध्यायेन पुराधीयते स्म। अविरतमपाठीत्यर्थः[16] ॥ गच्छ पुरा देवो वर्षति। समनन्तरं वर्षिष्यतीत्यर्थः ॥ पुरापि न नवम्। पुराणमिति ॥ कश्चिद् भविष्यत्यासन्ने[17] चिरेऽतीते चेति[18] प्रथ-

१ वा C ; पादपू° D corr

२ अध्यापयति D

३ माङिति निषेधे । D

४ D om. this example

५ माङ् लुङीति F ; cf Pāṇ III 3, 175

६ ? शान्तश्चेद्° C ; cf Böhtl Spr 2016 ; संतश्चे° A F ; सन्तश्चेद्° B D

७ Kum [illegible] 5 68.

८ Rgv x 95 1

९ अनन्वये त्वयि । D

१० त्वयि C. cf Ratnāv 315, 32.

११ नकिरित्यौ° F

१२ नकि° C F ; A C F add सि ष्टाय

१३ चौरेति C F , चौरेति D

१४ द्रक्ष्यसि D and om रात्रौचरः

१५ पुरेति प्रबन्धविधतासन्नचिरातीतेषु C ; पुरेति प्रतिबन्ध° F ; पुनेरति प्रतिबन्धभविष्यदासन्नेऽचिरा° D

१६ °पाठपत्यर्थं (?) A ; D om from उपाध्याये° to पुरपगाह.

१७ पुराणमिति वर्षिष्यति । आसन्नी A C F

१८ वेति C

गाच्[1] ॥ * ॥ सीमिति सर्वतोभावे। सीमादित्यो असृजत्[2]। सर्वत इत्यर्थः ॥ * ॥ अदित्याश्चर्ये। कद्ददेद यदद्भुतम्[3] ॥ ६ ॥

श्रौषड् वौषट् प्याडहो नोहि वादः
सूपत् कच्चिद् यच नेदङ्ग हन्ताः।
त्वि न्वै[4] छम्बट् पाडवेरे वताथो
कुं हं हिं कट्ट वेदधाघो नुकं चाः[5] ॥ ७ ॥

श्रौषट्। वौषडिति वषट्शब्दार्थे ॥ * ॥ प्याडिति प्रशंसामन्त्रणयोः[6]। प्याट् शीघ्रं पठति। प्याट् पाठकाः[7] ॥ हिंसासातत्ययोरपि शाकटायनः[8] ॥ कच्चिच्चिरत्ने ऽतीते काले। समीपे ऽनागते चेति पृथग्गाह[9] ॥ * ॥ अहो। इति संबोधनाश्चर्ययोः। अहो बत महत्कष्टं यच्चुपे याचते[10]। अहो रूपम् अहो रूपमिति ॥ * ॥ नो हि। इति निषेधे। नो हि पठसि[11] त्वम् ॥ * ॥ वादिति वदर्थे। वाडिति तु टान्तं वपडर्थे श्रीभोजः ॥ * ॥ सूपदिति कूपदर्थे ॥ * ॥ कच्चिदिति कच्चनवत् ॥ * ॥ यच। इति यचवत्[12] ॥ * ॥ नेदिति शङ्कायाम्। नेज्जिह्मायन्तो[13] नरकं पताम ॥ प्रतिषेधविचारसमुच्चयेष्विति श्रीशाकटायन[14] ॥ * ॥ अङ्ग। इति पूजासंबोधनयोः[15]। अङ्ग विद्दमाणवकम-

१ See Note १६ previous page

२ Rgv ii 24 4

३ Rgv i 170, 1

४ न्वै C

५ वेदधाघो॰ F, नुकचा C F

६ आमंत्रणप्रशंसयो C F, प्रशंसायो F

७, गाडशीघ्रं॰ प्याडपा॰ A, D om the second example.

८ हिंसासत्योरपि॰ A, हिंसासातत्योरपि॰ C.; B om from हिंसा॰

९ Thus D F, A C. om from कच्चिच्चिरत्ने॰ A gloss or transferred here from after the passage on चिरे above?

१० Cf Böhtl Sp 836

११ पचसि D

१२ ॰यचवत् C; यचेति यदच। F

१३ जिह्मायतो MSS, cf Nir i 11.

१४ D F om श्री

१५ सपासंबोधनयो D

ज्वलिति कसन्तेभ्यो णः[1] ॥ वृद्धिरित्येवं या वृद्धिः । गुण इत्येवं यो गुण इति ॥ तदस्यास्त्यस्मिन्निति मतुप्[2] ॥ पृथिव्यापस्तेजो वायुराकाशं कालो दिगात्मा मन इति द्रव्याणि[3] ॥ इत्युक्तवन्तं परिरभ्य दोर्भ्याम्[4] ॥ विनिश्चितार्थामिति वाचमाददे ॥ इत्यापिशलिः ॥ प्रत्यक्षसंनिध्यवधारणपदार्थाविपर्यासादिष्वपि[5] द्रष्टव्यः ॥ • ॥ न चेदिति निषेधे । न चेत्कर्तव्यम् ॥ निषेधार्थे नो चेदित्यपि पठनीयम् ॥ • ॥ पुदिति[6] कुत्सायाम् । पुत्[6] कुत्सितं क्रमति गच्छति । पुत्क्रमः[6] ॥ कान्तमिति तु शाकटायनः ॥ • ॥ आः । इति कोपपीडयोः ।

विषां मातरमाः प्रदग्धं[7] नृपसूनुम् भिषामहे भिस्मयाः ॥ • ॥ प्रथिति प्रथते[8] । गां प्रथ्करोति ॥ • ॥ समुपजोषमित्यानन्दे[9] । समुपजोषं वर्तते ॥ उपजोषमिति निर्वाणनारायणः[10] ॥ • ॥ खोः कुत्सायाम्[11] । खोः कटं करोति ॥ • ॥ अठ । अय । अड । इत्येते भर्त्सने । अठ करोमीत्यादि[11] ॥ • ॥ आमिति प्रतिवचनावधारणयोः । आं किं मां ब्रवीषि । आं विरक्ष प्रतिबुद्धोऽस्मि ॥ • ॥ स्वरादिरिति संबोधनभर्त्सनानुकम्पापूरणप्रतिषेधेषु[12] यथासंभवं भवति[13] । अ अपेहि । अा

एवं नु मन्यसे[१]। इ इन्द्रं पश्य। ई ईदृशः संसारः। उ उत्तिष्ठ। ऊ ऊषरे बीजं वपसि[२]। ए इतो भव। ऐ वाचं देहि[३]। ओ आवय[४]॥ स्ह स्ह स्ह स्ह औ[५]। इत्येते मन्त्रस्तोभवचनाः॥ आदिग्रहणात् कुं खुं गुं घुमित्यादयोऽपि भवन्ति॥

अहम्। शुभम्। सतम्। पर्याप्तम्। येन। तेन। चिरेण। अन्तरेण। ते। मे। चिराय। अह्नाय[६]। चिररात्राय। चिरात्। अकस्मात्। चिरस्य। अन्योन्यस्य। मम। एकपदे। अये। प्रगे[७]। प्राह्णे। हेतौ। रात्रौ। वेलायाम्। मात्रायाम्। इत्येतेऽहंप्रभृतयो यथाक्रमं प्रथमादिसुप्विभक्त्यन्तप्रतिरूपकाश्छन्दोवशाद् यथायथं न्यस्ताः[८]॥ ८॥

उत्तरपूर्वान्यतरा अपरान्यौ[९] चेतराधरावुभयः।
एद्युस्येते[१०] ज्ञेया उभयद्युश्चापि विद्वद्भिः॥ १०॥

एद्युसन्ता एते चादयो भवन्ति। शेषं स्पष्टम्॥ १०॥

ह्यस्तदानींकथमः पुरस्तात्
सद्योऽधुनाद्येह परेद्यविह्नाः।
पश्चादिदानीं परुतः परार्य-
कथ्यंसदाद्युःपुरसः[११] सदं च॥ ११॥

सद्य इति तत्क्षणे। असूत सद्यः कुसुमान्यशोकः[१२]॥ ०॥ पश्चादिति

---

१ मन्यसे A.; आ एवं मन्यसे। F.
२ वर्पसि D.
३ ऐ पासं देहि A.; om. D.
४ औ औ आवय F.
५ ए ऐ F.; ऌ पे ह (? औ) D.; ए ठ (औ ?) C.
६ चिराह्नाय F.
७ Om. A.
८ न्यस्ताः F.
९ A. om. अपर.
१० एद्युस एते F.
११ परार्यकथासदा° C.
१२ Kum. S. 3, 26.

ज्वलिति कसन्तेभ्यो णः[१] ॥ वृद्धिरित्येवं या वृद्धिः । गुण इत्येवं यो गुण इति ॥ तदस्यास्त्यस्मिन्निति मतुप्[२] ॥ पृथिव्यापस्तेजो वायुराकाशं कालो दिगात्मा मन इति द्रव्याणि[३] ॥ इत्युक्तवन्तं परिरभ्य दोर्भ्याम्[४] ॥ विनिश्चितार्थामिति वाचमाददे ॥ इत्यापिशलिः ॥ प्रत्यवसंनिश्चयवधारणपदार्थविपर्यासादिष्वपि[५] द्रष्टव्यः ॥ * ॥ न चेदिति निषेधे । न चेत्कर्तव्यम् ॥ निषेधार्थे नो चेदित्यपि पठनीयम् ॥ * ॥ पुदिति[६] कुत्सायाम् । पुत्[६] कुत्सितं कसति गच्छति । पुत्कसः[६] ॥ कान्तमिति तु शाकटायनः ॥ * ॥ आः । इति कोपपीडयोः ।

विद्यां मातरमाः प्रदर्श्य[७] नृपशून् भिक्षामहे निस्त्रपाः ॥ * ॥ शविति प्रयहे[८] । गां शप्करोति ॥ * ॥ समुपजोषमित्यानन्दे[९] । समुपजोषं वर्तते ॥ उपजोषमिति निर्वाणनारायणः[१०] ॥ * ॥ खोः कुत्सायाम्[११] । खोः कटं करोति ॥ * ॥ अठ । अव । अड । इत्येते भर्त्सने । अठ करोतीत्यादि[११] ॥ * ॥ आमिति प्रतिवचनावधारणयोः । आं किं मां ब्रवीषि । आं चिरस्य मतिबुद्धोऽस्मि ॥ * ॥ स्वरादिरिति संबोधनभर्त्सनानुकम्पापूरणप्रतिषेधेषु[१२] यथासंभवं भवति[१३] । अ अपेहि । आ

---

१ Pâṇ. ad 1, 140

२ Pâṇ. v. 2, 94

३ Kaṇâda Sûtra, 1, 1, 5

४ Kirât. 11, 80

५ प्रत्ययासत्तिव्यवधारणपदार्थविपर्यासादि° D

६ पुदिति° पुत्° पुत्कसः । चाण्डालः B C F

७ [विद्या C.] मातरमा प्रदर्श्य C F.

८ शपिति° A B C. F. °प्रयाहे D

९ °इति सानन्दे D

१० Thus A B C F, D om. from उपजोष°

११ For the passage from खोः कुत्सायां B C. F read खोस् पठ पवद् [खोस् पपाठ C ; खोस पठ पपद F] इत्येते भर्त्सने । खोः कटं करोति । पठ [पव C.] करोतीत्यादि । to which F. adds पवद गच्छति ।

१२ °कंपापादपूरण° F ; °कंपापापूरण° A ; °कंपापूरप्रति° D

१३ भवति A ; यथासंभवतीति D

च्यते स्यानोर्न हि मन्त्रपूतम्[१] ॥ * ॥ साचादिति प्रत्यचतुल्ययोः । साचाद्रष्टा साची । इयं साचात्सच्मीः ॥ * ॥ सनदिति नित्ये । सनत्कुमारः ॥ मान्तं तु नुतिपरित्राणचिरंतनहिंसाकल्पननिर्भर्त्सनेषु[२] शाकटायनः ॥ * ॥ साचि । इति तिर्यगर्थे । साचिं लोचनयुगं नमयन्ती[३] ॥ * ॥ सत्यमिति प्रश्नप्रतिषेधसत्येषु[४] । सत्यं करोषि ॥ ननु किमर्थमिदम् । सत्यम्[५] ॥ सत्यं हारि नितम्बिनीकुचयुगं सत्यं मनोज्ञाः श्रियः ॥ * ॥ मङ्क्षु । इति शैघ्र्ये । मङ्क्षूदपाति परितः पटलैरलीनाम्[६] ॥ * ॥ विहायसा । इति वियदर्थे । विहायसा रम्यतमं[७] विभाति ॥ * ॥ आशु । इति शैघ्र्ये । आश्वपेहि मम सीधुभाजनात्[८] ॥ * ॥ सहसा । इत्याकस्मिकाविमर्शयोः[९] । दिवः प्रसूतं[१०] सहसा पपात । सहसा विदधीत न क्रियामविवेकः परमापदां पदम्[११] ॥ * ॥ प्रायः । इति प्राजल्ये । प्रायः स इह नेष्यति[१२] ॥ * ॥ स्वयमित्यात्मनेत्यर्थे । स्वयं प्रदुग्धेऽस्य वसूनि मेदिनी ॥ चन्द्रस्वात्मानमित्यर्थे[१३] ॥ * ॥ संवदिति वर्षे । संवत्सरः । संवत्तृतीये ॥ १४ ॥

उच्चैर्नीचैरवश्यंसपदिबलवतः प्रादुराविःपुरस्तात्-
तूष्णींजोषंनिकामंयुगपदनिशमः१४ साम्यभीक्ष्णंसनोषाः ।

१ Kum. 8 1, 32.

२ ?मातमनुतिनुपरि॰ A.; मातमिति नु परि॰ D.; मात. नु नतिपरि॰ E.; निर्भत्संनेष्विति A. D.; Prof. Aufrecht would refer these meanings to some other word.

३ Kirât. 9, 44.

४ प्रश्नेनिषेध॰ F.

५ Om D.

६ Sisup. 5, 37.

७ रम्यतरं F.

८ सीधुभु॰ B. E.; साधु॰ C.

९ ॰आकस्मिकवि॰ C.

१० प्रसूतं C.

११ Kirât. 2, 30; Böhtl. Sp. 6970.

१२ सह नेष्यति A.

१३ F. adds इति; D om from चन्द्र॰.

१४ युगपदनिशः C.

समयास्ते । ग्राममध्य इत्यर्थः ॥ आदित्यापरोक्षयोरित्येके[१] ॥ * ॥ दिवा । इति दिनार्थे । दिवाकरः ॥ * ॥ पुनरिति भूयोऽर्थविशेषयोः[२] । पुनरुक्तं वचः । किं पुनर्ब्राह्मणाः पुण्या भक्ता राजर्षयस्तथा ॥ * ॥ अरमिति शैघ्र्ये । अरं पचति[३] ॥ * ॥ काममिति स्वाच्छन्द्येऽनिच्छाङ्गीकारे[४] च । कामं भुङ्क्ते । कामं चाम्यतु यः चमी ॥ * ॥ प्रकाममित्यतिशये । प्रकाममप्रोयत यज्वनां प्रियः[५] ॥ * ॥ बहिरित्यन्तःप्रत्यनीके । बहिर्विकारं प्रकृतेः पृथग्विदुः[६] ॥ * ॥ दोषा । इति रात्रौ । दोषामन्यमहः ॥ * ॥ ह्यः । इत्यतीतेऽह्नि । ह्यस्तनः ॥ * ॥ निकषा । इति समीपे । विलङ्घ्य लङ्कां निकषा हनिष्यति[७] ॥ * ॥ अन्तरा । इति मध्यविनार्थयोः । अन्तरा त्वां च मां च[८] कमण्डलुः । त्वामन्तरा तामरसायताक्षि ॥ * ॥ सनुतरित्यन्तर्धाने । सनुतश्चौरो गच्छति ॥ हिंसामुवन्त्यपूर्वाह्णेषु शाकटायनः ॥ * ॥ नक्तमिति रात्रौ । नक्तंचरः ॥ * ॥ नमः । इति पूजायाम् । नमोऽस्तु वर्धमानाय ॥ * ॥ भूयः । इति पुनरर्थे । भूयः पचति ॥ * ॥ अन्तरिति मध्ये । अन्तर्वाष्पश्चिरमनुचरो राजराजस्य दध्यौ[९] ॥ * ॥ प्रातरिति प्रत्यूषे । प्रातरेव समुत्थाय ॥ अस्तनेऽपि ॥ * ॥ असांप्रतमित्यन्याय्ये । संप्रत्यसांप्रतं वक्तुमुक्ते मुसलपाणिना[१०] । विषवृक्षोऽपि संवर्ध्य स्वयं छेत्तुमसांप्रतम्[११] ॥ युक्ते सांप्रतमित्यमरसिंहः[१२] ॥ * ॥ परमिति किंत्वर्थे । गुणवानसि[१३] परमहकारी ॥ * ॥ ऋते । इति वर्जने ।

---

१ आदित्यापरो° F
२ °विशेषयोः° D ; भूयोविशेषयोः B C. F
३ पतति F and C
४ °मिच्छानीकारे B
५ Sisup 1, 17
६ Sisup 1, 33.
७ Sisup. 1, 68.
८ त्वां मां च F.
९ Megh 3
१० वक्तुमुक्ते° D ; वक्तुं युक्ते° C ; °मुशल° A. D.
११ Kum 8 2, 55
१२ D F. om from युक्ते lit. 5, 11.
१३ गुणावानपि A.

च्छते ह्यग्नानोर्न हि मन्त्रपूतम्[1] ॥ * ॥ साक्षादिति प्रत्यक्षतुल्ययोः । साक्षाद्दृष्टा साक्षी । इयं साक्षाल्लक्ष्मीः ॥ * ॥ सनदिति नित्ये । सनत्कुमारः ॥ सान्तं तु नुतिपरित्राणचिरंतनहिंसाकल्पननिर्भर्त्सनेषु[2] शाकटायनः ॥ * ॥ साचि । इति तिर्यगर्थे । साचि लोचनयुगं नमयन्ती[3] ॥ * ॥ सत्यमिति प्रश्नप्रतिषेधसत्येषु[4] । सत्यं करोषि ॥ ननु किमर्थमिदम् । सत्यम्[5] ॥ सत्य हारि नितम्बिनीकुचयुगं सत्यं मनोज्ञाः श्रियः ॥ * ॥ मङ्क्षु । इति शैघ्ये । मङ्क्षूदपाति परितः पटलैरलीनाम्[6] ॥ * ॥ विहायसा । इति वियदर्थे । विहायसा रम्यतम[7] विभाति ॥ * ॥ आशु । इति शैघ्ये । आश्वपेहि मम सीधुभाजनात्[8] ॥ * ॥ सहसा । इत्याकस्मिकाविमर्शयोः[9] । दिवः प्रसूतं[10] सहसा पपात । सहसा विदधीत न क्रियामविवेकः परमापदां पदम्[11] ॥ * ॥ प्रायः । इति बाहुल्ये । प्रायः स इह नेष्यति[12] ॥ * ॥ स्वयमित्यात्मनेत्यर्थे । स्वयं प्रदुग्धेऽस्य वसूनि मेदिनी ॥ चन्द्रस्त्वात्मानमित्यर्थे[13] ॥ * ॥ संवदिति वर्षे । संवत्सरः । संवत्तृतीये ॥ १४ ॥

उच्चैर्नीचैरवश्यंसपदि बलवतः प्रादुराविःपुरस्तात्-
तूष्णींजोषं निकामं युगपदनिशमः[14] साम्यभीक्ष्णं स-
नोपाः ।

---

१ Kum S 1, 52

२ ?मातन्तु तिनुपरि॰ A , मांतमिति तु परि॰ D , मांते तु नतिपरि॰ F , निर्भर्त्सनेष्विति A D ; Prof Aufrecht would refer these meanings to some other word.

३ Kirât 9 46

४ प्रश्नमिषेध॰ F

५ Om D

६ Sisup 5, 37

७ रम्यतरं F

८ शीधु॰ B F , साधु॰ C

९ ॰आकस्मिकवि॰ C.

१० प्रभूतं C

११ Kirât. 2 30, Böhtl. Spr 6070

१२ सह नेष्यति A

१३ F adds इति, D om from चन्द्र॰

१४ युगपदमनिश C.

समयास्ते । ग्राममध्य इत्यर्थः ॥ आदित्यापरोक्षयोरित्येके[१] ॥ * ॥ दिवा। इति दिनार्थे। दिवाकरः ॥*॥ पुनरिति भूयोऽर्थविशेषयोः[२]। पुनरुक्तं वचः । किं पुनर्ब्राह्मणाः पुण्या भक्ता राजर्षयस्तथा ॥ * ॥ अरमिति शैघ्र्ये । अरं पचति[३] ॥ * ॥ काममिति स्वाच्छन्द्येऽनिच्छाङ्गीकारे[४] च। कामं भुङ्क्ते। कामं क्षाम्यतु यः क्षमी ॥ * ॥ प्रकाममित्यतिशये । प्रकाममप्रीयत यज्वना प्रियः[५] ॥ * ॥ बहिरित्यन्तःप्रत्यनीके । बहिर्विकारं प्रकृतेः पृथग्विदुः[६] ॥ * ॥ दोषा । इति रात्रौ । दोषामन्यमहः ॥*॥ ह्यः। इत्यतीतेऽह्नि। ह्यस्तनः ॥*॥ निकषा। इति समीपे। विलङ्घ्य लङ्कां निकषा हनिष्यति[७] ॥ * ॥ अन्तरा । इति मध्यविनार्थयोः । अन्तरा त्वां च मां च[८] कमण्डलुः । त्वामन्तरा नामरसायनाप्ति ॥*॥ सनुतरित्यन्तर्धाने। सनुतश्चौरो गच्छति॥ हिंसानुबन्धपूर्वाङ्ग्येपु· शाकटायनः ॥ * ॥ नक्तमिति रात्रौ । नक्तंचरः ॥ * ॥ नमः । इति पूजायाम् । नमोऽस्तु वर्धमानाय ॥*॥ भूयः । इति पुनरर्थे । भूयः पचति ॥ * ॥ अन्तरिति मध्ये । अन्तर्बाष्पश्चिरमनुचरो राजराजस्य दध्यौ[९] ॥*॥ प्रातरिति प्रत्यूषे । प्रातरेव समुत्थाय ॥ स्वस्तनेऽपि ॥*॥ असांप्रतमित्यन्याय्ये । असांप्रतं वक्तुमुक्तो मुसलपाणिना[१०] । विषवृक्षोऽपि संवर्ध्य स्वयं छेत्तुमसांप्रतम्[११]॥युक्ते सांप्रतमित्यमरसिंहः[१२]॥*॥ परमिति किंत्वर्थे। गुणवानसि[१३] परमहकारी॥*॥ स्वते। इति वर्जने।

१ आदित्यापरो° F

२ °विशेषणयोः° D ; भूयोविशेषयो. B C. F

३ पतति F and C

४ °मिच्छाङ्गीकारे B

५ Sisup 1, 17

६ Sisup 1, 33.

७ Sisup. 1, 68.

८ त्वां मां च F.

९ Megh 3

१० वक्तुमुक्तं° D ; वक्तुं युक्तं° C ; °मुसल° A. D

११ hum ≡ 2, 33

१२ ‖ F. om from युक्ते lil 5, 11.

१३ गुणवानपि A.

प्रतिषेधविवादयोरिति[1] शाकटायनः ॥ * ॥ चमा । इति चान्तौ । भवान् चमा[2] ॥ * ॥ अर्वागित्यधरे[3] । वर्षात्पोडशादर्वाक् । अर्वाक्कालीनः ॥ * ॥ विना । इति वर्जने ।

तात नोदधिविलोडनं प्रति त्वदिनाद्य वयमुत्सहामहे[4] ॥ * ॥ नाना । इत्यनेकविनार्थयोः[5] । नानाविधं[6] शतकदेहभृतां समाजम् ॥ उभयार्थत्वमनेकार्थत्वाच्च व्यतिरिच्यते । तेन[7] नानापचावमर्थः समय इत्यभिहितम्[8] ॥ नाना नारी निष्फला लोकयात्रा[9] ॥ * ॥ पृथगिति विनार्थे । वह्निर्विकारः प्रकृतेः पृथग्विदुः[10] ॥ * ॥ सुदि । इति शुक्लपचे ॥ १७ ॥ * ॥

स्वरादीनां कारकशक्त्याश्रयसत्त्वाभिधायिनां स्वर्गन्ता स्वः सूहयतीत्यादौ यथायोगमुपजाया[11] द्वितीयादिविभक्तेर्लुक् । पचद्वलःप्रभृतयस्तु विभक्त्यर्थप्रधानाः । स च विभक्त्यर्थः प्रातिपदिकार्थ.[12]सपच इति प्रातिपदिकार्थे प्रथमैव भवति[13] । सापि सख्याविशेषाभावात्[14] सर्वा कि तर्ह्येकवचनमेव तस्योत्सर्गत्वात्[15] । तथा चोक्तम् । एकवचनमुत्सर्गः करिष्यत इति[16] । एतञ्च समतम् ॥ सुधाकरस्त्वाह[17] । अव्ययेभ्यस्तु

---

१ इत्यमिति षेधविवादयोरिति D
२ भवान् । चमाकरोति A भवत चमा D ; सहमं चमा । F (? भवान् चमा)
३ °इत्यपरे B C. F
४ Sisup 11 83 [विनाद्य eds.]
५ °नेको भयाविनार्थेषु । D
६ नानाविधं D
७ B om from उभयार्थं°
८ इत्यपि सिद्ध A , om D , °पचा चमर्थां ° C.
९ Thus B kalir नाना नारी नि° A. D F ; नानारी निष्फलोकयात्रा C.
१० Sisup 1, 33
११ शब्दा योगमुन्नीय D
१२ सर्ववि° D , प्रातिकार्थं C.
१३ प्रथमैवेति
१४ °विशेषरविशेषाभावात् F
१५ तस्योत्सर्गिकत्वात् A , तस्योत्सर्गत्वात् B.
१६ उत्सर्गत C. D , करिष्यति इति B C.
१७ सुधाकर° A F , तथा चाह सुधाकर (orig सुधार) D , cf p 120 comm where सुधाकर MSS exc. D a. m

काले। प्रवाह्कं गृह्णीयात्[१] ॥ ऊर्ध्वार्थे प्रवाह्कः प्रधाह्क् चेति कैश्चि-त्पठ्यते[२] ॥ * ॥ ज्योगिति कालभूयस्त्वे[३]। ज्योग् जीवामः। ज्योक्कृत्य नृपतिं गतः[४] ॥ शीघ्रार्थे संप्रत्यर्थेऽपि ॥ * ॥ तिरः। इत्यन्तर्धानतिर्यगर्थयोः। विश्वयोनिस्तिरो दधे[५]। तिरः काष्ठं[६] करोति ॥ अवज्ञायामपि। यथा।

तिरश्चकार भ्रमराभिलीनयोः
सुजातयोः पङ्कजकोशयोः श्रियम्[७] ॥ * ॥

मुहुः। इति पौनःपुन्ये। इह मुहुर्मुदितैः कलभैरवः[८] ॥ मुहुर्मुहुर्मुह्यति या मृगाक्षी। इत्यादिलक्ष्यदर्शनान्मुहुर्मुहुरित्यपि[९] ॥ * ॥ शुनु। इति पूजायाम्। शुनु नासीरमस्येति शुनासीरः[१०] ॥ शुनु अश्नुते। श्वशुरः[११] ॥ क्षिप्रार्थेऽपि। शुनु क्षिप्रं नयत्यन्तरिक्ष इति वा। शुनो वायुः[१२] ॥ * ॥ युक्तमिति न्याय्ये। यथा वीराचार्याणाम्।

युक्तं सिताम्बराणां तुम्बग्रहणं कुटुम्बपरिहरणम्।
कथमन्यथा तरीतुं शक्यः संसारतोयनिधिः[१३] ॥ * ॥

सभ्रानिति समानार्थे। सभ्रान्देवदत्तो यज्ञदत्तेन ॥ * ॥ आर्यहलमिति बलात्कारे। आर्यहलं गृह्णाति[१४] ॥ आर्येति प्रीतिबन्धे। हलमिति च

---

१ श्नीयात् C
२ Thus A, ऊर्ध्वार्थे प्रवाहकेति कैश्चित्° F (always श), प्रवाहप्रवाहकेति° B, अर्थार्थे प्रवाहकवेत्युच्यते C. ‡ प्रवाहत्केति D
३ कालभूयस्त्वामन्त्रयोः A; कालभूयस्त्वमन्त्रयोः F
[४] B C. D om this example.
५ Kum. S 2, 62
६ कोष्ठं C.; om D
७ भ्रमरावलीढयो° F., D omits this example; Ragh 3, 8
८ Sisup 4, 60
९ D om from मुहुर्मुहुर्मुह्यति.
१० शुनासीरमस्येति शुनासीर° B C.
११ श्वसुरः A. C.
१२ °अन्तरिक्षमिति° A; शुनो वायुः A. B; D om from क्षिप्रार्थे. Nir 9, 40.
१३ संसारतोयधिः F.
१४ गृह्णामि B C. F.

सर्वार्थे। समस्मिन्। सिमस्मिन्॥ सिम शक्त। सित[1]। अवबद्ध इत्यर्थ इत्येके। सिम इति मर्यादायामित्यपरे॥ * ॥ त्वान्यतरशब्दावन्यार्थे। त्वस्मै। अन्यतरस्मै। अस्य तस्मादेव गणपाठात्सिद्धिः॥ शाकटायनस्तु यत्तत्किमन्याद् द्वयोर्निर्धार्ये डतर[2]। वैकाद्बहूना प्रश्ने डतमश्चेति सूत्राभ्या डतरडतमौ। अन्यतरान्यतमौ[3] सिद्धौ। ततोऽन्यतरशब्दस्य डतरान्तदारेणैव ग्रहणे सिद्धेऽन्यतरग्रहणमन्यतमव्यवच्छेदार्थमित्याह॥ * ॥ इतरेतरेति क्रियाविनिमये। इतरेतरस्मै॥ २१॥

एकेदमदसो ज्ञेया डतरो डतमस्तथा।
स्वमज्ञातिधनेऽनाम्नि कालदिग्देशवृत्तय॰ ॥ २२॥
[पूर्वापरावरपरा उत्तरो दक्षिणाधरौ[4]।]

एकेति सख्यासहाययो। एति गच्छति गणनामित्येक[5]। एति गच्छत्यद्वितीय इति वा[6]। एकस्मिन्॥ * ॥ इदमिति प्रत्यक्षे। अस्मिन्॥ * ॥ अदस्। इत्यप्रत्यक्षे[7]। अमुष्मिन्॥ * ॥ डतरडतमौ प्रत्ययौ। तदन्त सर्वादिर्भवति। यतरस्मिन्। यतमस्मिन्। ततरस्मिन्। ततमस्मिन्। कतरस्मिन्। कतमस्मिन्। एकतरस्मिन्। एकतमस्मिन्॥ * ॥ स्वमज्ञातिधन इति स्वशब्दोऽर्थचतुष्टयवृत्तिरात्मात्मीय ज्ञातिधनयोश्च रूढित। अस्य वृत्ति। यथा हरिशब्दस्य तुरङ्गवानरदर्दुरादिषु।

---

१ ? शक्त स्मित A शक्त सित F शक्ति स्मित H शक्ते। C D corr °शक्त। सिम अव° ? सिम = 1 शक्त 2 सित i e अवबद्ध Sâyana records the meanings सर्व सम्जन श्रेष्ठ शत्रु णां बन्धक cf also Mah dh V S 23 37

२ यत्किम° D °किमन्याद्द्वयो नि र्धार्ये° A D cf Pân v 3 92 94

३ A om अन्यतरान्यतमौ

४ Conjectured to complete metre परावराधरा पूर्वदक्षिणावुत्ततापरौ। B C F पूर्वापरावरधरदक्षिणोत्तर इत्यमी। व्यवस्थायामसज्ञाया ज्ञेया पूर्वादिकार्येण॥ D om A E

५ एति येननास्तिकालादि गच्छति। गणनामित्येक D om A

६ एको गच्छति अद्वितीय॰ F om A

७ इति प्रत्यक्षे B C F H om from अदस् to यतरस्मिन्

त्वचनो[१]ऽयम् ॥ * ॥ विश्वस्मिन् ॥ * ॥ उभयस्मिन् ॥ * ॥ नेम इति सर्वार्धार्थयोः[२]। नेमस्मिन् ॥ * ॥ यदिति निर्देशे । यस्मिन् । यतते प्रयत्नं करोति । तेनार्थमुद्देष्टुमिति व्युत्पत्त्या उद्देशेऽपि ॥ * ॥ तदिति परोक्षे । तस्मिन् । तनोति विस्तृणाति[३] प्रतिनिर्देशमिति[४] व्युत्पत्त्या निर्देशेऽपि वर्तते ॥ * ॥ किमिति प्रश्नक्षेपयोः[५] । पृच्छ्यते[६] क्षिप्यतेऽनेनेति किं प्रश्नवाची ॥ कस्मिन् ॥ * ॥ युष्मदिति प्रत्यक्षे । युष्यते सेव्यत उपचारवतीभिर्वाग्भिरिति । त्वकम् ॥ * ॥ अस्यते क्षिप्यते सत्कार इति । अहकम्[७] ॥ परात्मवाचिनौ युष्मदस्मच्छब्दौ ॥ * ॥ द्वकौ[८] ॥ * ॥ भवत्शब्दः[९] परोक्षे । भवकत्[१०] । उदिच्च[११] छन्दोभङ्गभयान्नोपात्तः[१२] ॥ * ॥ त्यस्मिन् ॥ * ॥ एतदिति प्रत्यक्षे । एतस्मिन् । एजति[१३] कंपतेऽनेन वचसा सामीप्यवाचिना सत्वमिति व्युत्पत्त्या सामीप्ये ऽपि[१४] ॥ * ॥ उभौ । उभाभ्यां हेतुभ्याम् । उभयोर्हेत्वोः । अस्य पाठ. सर्वादेरित्यनेन[१५] सर्वविभक्त्यर्थः ॥ * ॥ त्वदिति समुच्चयवाचकः । त्वकत्[१६] ॥ * ॥ अन्योन्यपरस्परशब्दौ क्रियाविनिमये । अन्योन्यस्मै । परस्परस्मै ॥ * ॥ इतरेति पृथगर्थे । इतरस्मिन् ॥ * ॥ समसिमशब्दौ

---

१ अन्यत । पृथक्त्ववचनो B C F

२ सर्वार्थयो A., सर्वाद्यीर्मयो । D, सर्वार्धार्थे C

३ चीणाति । D

४ निर्देशमि C

५ प्रश्नाक्षेपयो A

६ काम्यते पृच्छ्यते F, A om from पृच्छ्यते to प्रश्नवाची

७ A has only कस्मिन् । त्वकं । अहकं ।

८ द्विकौ D

९ भवच्छब्द् A D

१० भवत B, भवत C., भवत्कम् D

११ उदित्तु B C F

१२ °न पठिता A, न छत । D

१३ एजते F

१४ A om from एजति

१५ सर्वादेरपित्य° D a m, सर्वादेरदित्य° F, C om from वचसा सा°

१६ त्वति व्युत्पत्त्यासामीप्यवत् D

शमस्य शमाः । अत इञः ॥ * ॥ भण्डितस्य भण्डिताः । अश्वादिष्फस्य[१] ॥ * ॥ पदं वेत्त्यधीते वा । पदकः । तस्य पदकाः ॥ * ॥ कपतीत्यौणादिके[२]ऽके । कपकः । तस्य कपकाः ॥ कडम इति भोजः ॥ * ॥ हारः कम्बलादिति[३] कम्बलपूर्वो हारशब्दो ज्ञेयः ॥ कम्बलं हरतीति[४] कम्बलहारः । तस्य कम्बलहाराः[५] ॥ * ॥ स्वगतीति स्वगेरौणादिकेऽलप्रत्यये । स्वगलः । तस्य स्वगलाः[६] ॥ एभ्योऽत इञः ॥ * ॥ एवं पुष्करसच्छब्दस्य यस्कादीञः[७] षुग् द्रष्टव्यः ॥ अन्ये तु भृगुकुत्सवशिष्ठगोतमाङ्गिरोऽचेरिति[८] सूत्रं पृथग्विदुः । तेषां मते यस्कादित्वाद्[९] यस्कादेर्गोत्रेषु पष्ठ्यास्तत्पुरुष[१०] इत्यनेन भृगुकुलं भार्गवकुलमित्यादि सिध्यति ॥ २७ ॥ इति यस्कादिः ॥

उपकलमकौ पिष्टोदङ्कौ कुपीतककर्णकौ
कमककालशीकण्ठौ[११] कृष्णाजिनानुपदौ तथा ।
बधिरकेसरीजङ्घावेतौ वटारकपर्णकौ
गडुकजतुकौ लेखाभ्रूश्च प्रतानपतञ्जलौ ॥ २८ ॥

उपकादयः शब्दा[१२] वोपकादेरित्यनेन सूत्रेणापत्यप्रत्ययलुग्भाजो[१३] वा भवन्ति ॥ उपकस्यापत्यानि । उपकाः । औपकायनाः[१४] ॥ * ॥

---

१ See Note ४, page ५५
२ कपयतीति° A
३ हारशब्दा° C
४ F om from कम्बलं
५ कंबलाहारः C.
६ स्वागलाः C.
७ यस्कादिपाठात् षुग् C.
८ °गोतमांगिरौतिरिति A. ; °व शिष्ठांगिरोगोतमेभ्य इति D ; cf P. II. 4, 63, Kât. II 4, 7.
९ यस्कादित्वात् A B F ; यास्कादित्वात् C.
१० Cf Pāṇ II 4, 64 Vârtt , D om. from तेषां मते to end.
११ कमककाल° B C.
१२ शब्दाद्योप° C., शब्दा भवदकपर्यंता D ; शब्दा. षर्वधकपर्यंता F
१३ °प्रत्ययाय लुग्भाजो C.
१४ उपकायना° C

वहिर्योगो यस्य स वहिर्योगः । तस्य वहिर्योगाः ॥ अन्ये तु । अहिना योगो यस्येति । अहिर्योगः । गणपाठाद्रेफ इत्याहुः ॥ * ॥ अजवस्तयः[१] । गृष्ट्यादिढञः[२] ॥ * ॥ तृणकर्णाः । शिवाद्यण् ॥ * ॥ वर्म्मका:[३] ॥ पटाकाः ॥ वकसक्थाः[४] ॥ एभ्योऽत इञः[५] ॥ * ॥ गोतमस्य गोतमाः[६] ॥ ऋष्यण् ॥ * ॥ क्रोष्टारं मिमीते[७] । क्रोष्टोरिव मायाऽस्येति वा । क्रोष्टुमायः । तस्य क्रोष्टुमायाः ॥ * ॥ कटु[८] मन्यतीति कटुमन्यः । तस्य कटुमन्याः ॥ अपरे कटुकमन्य इत्याहुः । अन्यस्तु[९] कटुक मन्यकेति पृथक् शब्दद्वयमिदमित्याह ॥ आभ्यामत इञः ॥ * ॥ मित्रयोर्मित्रयवः[१०] ॥ औत्सर्गिकस्याण् ॥ २६ ॥

क्रोष्टुपादसदामत्तायःस्थूणकृशभण्डिताः ।
पदकः[११] कपको हारः कम्बलात् स्यगलस्तथा[१२] ॥ २७ ॥

क्रोष्टोरिव पादौ यस्य स क्रोष्टुपादः । पाठसामर्थ्यात् पादस्य समासान्ते[१३] लुप्न भवति । क्रोष्टून्पादयति निष्कासयतीति[१४] वा । क्रोष्टुपादः । तस्य क्रोष्टुपादाः ॥ क्रोष्टुमानमिव[१५] मानं यस्य स क्रोष्टुमान इति केचित् ॥ * ॥ सदामत्तस्य सदामत्ताः ॥ आभ्यामत इञः ॥ * ॥ अयोमयी स्थूणा यस्य सोऽयःस्थूणः । तस्यायःस्थूणाः ॥ शिवाद्यण् ॥ * ॥

---

१ अजवस्तय A D, अजवस्त त स्थाजवस्ता C, D om to वकसक्था
२ °ढण MSS, cf p 226.
३ वर्म्मीका. B
४ वकसकथा. A
५ इञ् C ; B C add शब्दा एते
६ गोतमस्य गोतमा A
७ क्रोष्टुं मिमीते D F ; क्रोष्टुवत् मिमीते शब्दायतो । A
८ कटुं I
९ अपरे कटुमथक इत्याहु. । भोजस्तु D
१० B om मित्रयोर्
११ पादक F
१२ कम्बलास्य° B, हारकंबलास्यगम° C ; स्वगिम° F
१३ समासान्तो A B C D
१४ नि ष्कासयतीति A ; निष्काश°D
१५ क्रोष्टुर्मान° D F

छगस्य छगाः । अत इञः ॥ * ॥ भण्डितस्य भण्डिताः । अश्वादिफस्य[१] ॥ * ॥ पदं वेत्त्यधीते वा । पदकः । तस्य पदकाः ॥ * ॥ कपतीत्यौणादिके[२]ऽके । कपकः । तस्य कपकाः ॥ कडम इति भोजः ॥ * ॥ हारः कम्बलादिति[३] कम्बलपूर्वो हारशब्दो ज्ञेयः ॥ कम्बलं हरतीति[४] कम्बलहारः । तस्य कम्बलहाराः[५] ॥ * ॥ खगतीति खगेरौणादिकेऽलप्रत्यये । खगलः । तस्य खगलाः[६] ॥ एभ्योऽत इञः ॥ * ॥ एवं पुष्करसच्छब्दस्य बाह्वादीञः[७] लुग् द्रष्टव्यः ॥ अन्ये तु भृगुकुत्सवशिष्ठगोतमाङ्गिरोऽत्रेरिति[८] सूत्रं पृथग्विदुः । तेषां मते यञादित्वाद्[९] यञादेर्द्वेकेषु षष्ठ्यास्तत्पुरुष[१०] इत्यनेन भृगुकुल भार्गवकुलमित्यादि सिध्यति ॥ २७ ॥ इति यस्कादिः ॥

उपकलमकौ पिष्टोदङ्कौ कुषीतककर्णकौ
कमककलशीकण्ठौ[११] कृष्णाजिनानुपदौ तथा ।
बधिरकखरीजङ्घावेतौ वटारकपर्णकौ
गडुकजतुकौ लेखाभ्रूश्च प्रतानपतञ्जलौ ॥ २८ ॥

उपकादयः शब्दा[१२] वोपकादेरित्यनेन सूत्रेणापत्यप्रत्ययलुग्भाजो[१३] वा भवन्ति ॥ उपकस्यापत्यानि । उपकाः । औपकायनाः[१४] ॥ * ॥

---

१ See Note ५, page ५५
२ कथयतीति॰ A
३ हारकवला॰ C
४ F om from कम्बल
५ कंवलाहार॰ C
६ खागला C
७ बह्वादिपाठात् लुग C
८ ॰गोतमागिरोत्रिरिति A, ॰वशिष्ठांगिरोगोतमेभ्य इति D, cf P ii 4, 65, Kāt. ii 4, 7
९ यञादित्वात् A B F, याञादित्वात् C
१० Cf Pān ii 4, 64 Vārtt, B om from तेषां मते to end
११ कमकाकल॰ B C
१२ शब्दाद्योप॰ C; शब्दा भवन्ध्येकपर्यंता D, शब्दा अवधकपर्यंता F
१३ ॰प्रत्ययाद्य लुग्भाजो C
१४ उपकायना C

दशेरकाग्निवेशेभ्यो गडेरकदशेरकाः ।
कृष्णेभ्यः सुन्दराः प्रोक्ताः ककुभश्च[1] पृथोर्जकात् ॥ ३४ ॥

दंशनशीलो दशेरः । सर्पः सारमेयश्च । स्वार्थे के सति तस्यापत्यानि । गडति सिञ्चति पर्वताद्भूमिमिति गडेरो निर्झरः[2] । तद्योगात्पुरुषो गडेरः । तस्यापत्यानि । दाशेरकयश्च गाडेरकयश्च[3] । दशेरकगडेरकाः । अत इञः ॥ * ॥ अग्निवेशस्य दाशेरकयश्च[4] । अग्निवेशदशेरकाः[5] । यञः पूर्वेणैव लुक् सिद्धः ॥ परपदस्थदाशेरकिशब्दोपसंग्रहार्थं लिङ्गोपादानम्[6] ॥ * ॥ कार्ष्णयश्च सौन्दरयश्च । कृष्णसुन्दराः । अत इञः ॥ * ॥ पार्थोर्जकयश्च काकुभयश्च । पृथोर्जककुभाः । अत इञः ॥ ककुभशब्दस्य[7] शिवादौ पाठः प्रायिकः ॥ पृथां पृथिवीमूर्जयति वर्धयति । पृथोर्जकः । पृथगूर्जक इति वा[8] गणनिपातनात् कलोपः ॥

उपकलमकभ्रष्टककपिष्ठलकृष्णाजिनकृष्णसुन्दराणां नित्यार्थः पाठः । अन्येषां तु द्वन्द्वेऽपि पूर्वेण[9] विकल्पः । तेन पिङ्गलकृष्णपिङ्गलाः । पैङ्गलककार्ष्णपिङ्गलयः[10] ॥ ३४ ॥ इति तिककितवादिः ॥

ज्ञेयो गोपवनो विन्दुः शिग्रुश्यामाकभाजनाः[11] ।
श्यामकाश्वावतानौ च शयापर्णः सप्तकस्तथा[12] ॥ ३५ ॥

---

१ सुंदरीः॰ C ; ककुभाय B. C.
२ निर्झरस् B ; तस्यापत्यानि गडेति सिचति॰ गडेरो निपूभरस् C.
३ दाशेरकयश्च गडेरकयश्च B C.; गाडेरकाय F.
४ दासेरकय च॰ B.
५ अग्निवेशदाशेरकाः A.; अत इञ्। अग्निवेश्या दासेरकाः। C.; [अग्निवेश
६ ॰दाशेरकशब्दो॰ C.; ॰लिङ्गोपादानं B ; D. see next note.
७ D. om. from शब्दोपसंग्रहार्थं to ककुभ.
८ A. om. पृथगूर्जक and वा.
९ पूर्वेणैव F.
१० पिंगलिक॰ A. D ; [पिंगलक॰ कार्ष्णपिंगलयः F.
११ श्यामक॰

यञञोश्चेत्यनेन[१] लुक् प्राप्ता न गोपवनादिभ्य[२] इत्यनेन निषिध्यते ॥ गोपवनस्यापत्यानि । गोपवनाः ॥ * ॥ बैन्दवाः ॥ * ॥ शिग्रुरिव[३] शिग्रुर्निःसारः कश्चित् । तस्य शैग्रवाः[४] ॥ * ॥ श्यामा लताः कायति[५] । श्यामाकः । तस्य श्यामाकाः[६] ॥ * ॥ भाजयतीति भाजनः । तस्य भाजनाः ॥ * ॥ श्यामं करोतीति श्यामकः । तस्य श्यामकाः ॥ श्यावक इत्यन्ये ॥ * ॥ श्यामवतनोति । श्यावतानः । तस्य । श्यावतानाः ॥ * ॥ श्यामानि पर्णान्यस्य । श्यापर्णः[७] । अत एव निपातनान्मलोपः[८] ॥ * ॥ सम्यकस्य साम्यकाः । श्यवक इत्यन्ये[९] ॥ * ॥ बिन्दुभाजनस्तृपणावन्ये पठन्ति ॥ वामनमते शिग्रुः प्रत्याहारः[१०] ॥ ३५ ॥ इति गोपवनादिः ॥

क्रौडिव्याड्यापिशलिसौधातकिदेवदत्तिचैकयताः[११] ।
कापिष्ठलिचैटयतावापिशलिलौडिचौपयतौ[१२] ॥ ३६ ॥

क्रौड्यादीनामित्यनेनैषां पौत्रादौ स्त्रीलिङ्गेऽपत्येऽणिञोर्घ्यो भवति[१३] ॥ क्रौडि । क्रीडतीति । अचि बाहुलकाद्दोले । क्रोडः । तस्यापत्यं स्त्री । क्रौड्या ॥ * ॥ व्याडि[१४] । विविधमडतीति व्यडः । तस्यापत्यं स्त्री ।

---

१ यञिञोश्चेत्यनेन F , Pân ii 4, 64
२ Pân ii 4, 67
३ शिग्रुरिति A
४ सैग्रवा॰ B C
५ श्यामलता. कायति A , श्यामा लताकाह्वति । F
६ श्यामकस्तस्य श्यामका. A
७ श्यामपर्ण. । A F
८ निकतमान्मलोप. A
९ श्यमकस्य श्यामका॰ । संवक [संयक F] इत्यन्ये । B C F.
१० ? Thus F , सिग्रु॰प्रत्याहार. B C , शिग्रुप्रत्याहार॰ A D
११ क्रौडि॰ चैकयति C , ॰सौधाति-कि॰ A
१२ ॰चैटयेतावापि॰ C , ॰चौपयतौ । A C D
१३ णिञोर्ञ्यो भवति A , णिञो-र्घ्योर्भवति C , B om from क्रौड्यादी-नाम्
१४ Om D , व्याति । विविधमड-तीति यडस॰ A

ता । सुता ॥ * ॥ तिस्रः ॥ युष्मभ्यम् ॥ चतस्रः ॥ अस्मभ्यम् ॥ * ॥ यतत उत्सहते हितप्रतिपादनेनेति याता ॥ * ॥ पञ्च ॥ सप्त[1] ॥ * ॥

युष्मदस्मदोराब्डि प्राप्तेऽन्येषां तु डीप्रत्यये प्राप्ते प्रतिषेधः[2] ॥ पाणिनिप्रभृतयस्तु युष्मदस्मदोर्गणे पाठं न प्रदर्शयन्ति[3] । अलिङ्गत्वात् । एतच्चायुक्तम् । यतो नान्ता संख्याऽप्यलिङ्गैव ततस्तेऽपि तत्प्रदर्शनं किमिति कृतवन्तः । तस्मादत्र शब्दतत्त्वज्ञा एव प्रमाणम् ॥ ननु तिसृचतसृ इत्यत्र त्रिचतुरोर्विभक्तिसंनिपातेन तिसृचतस्रावुच्येते[4] तत्र संनिपातलक्षणो विधिरनिमित्तं तद्विघातस्येति डीर्न भविष्यति[5] । सत्यम् एतदेव ज्ञापयति । अनित्येयं परिभाषा । तेन या सेत्यादौ[6] विभक्तिसंनिपातलक्षणस्त्यदाद्यकार आड्विधिनिमित्तं स्यात्[7] ॥ ४२ ॥

इति स्वस्रादिः ॥

क्रोडवालागला भालभगोखाः[8] खुरसंयुताः ।
शफो भुजो गुदो घोणाकरौ[9] क्रोडादिनामनि[10] ॥ ४३ ॥

क्रोडशब्दः स्त्रीलिङ्गः । विष्टा मञ्जिष्ठा काष्ठेत्यादिलिङ्गकारिकासामर्थ्यात् । कल्याणी क्रोडा यस्याः सा कल्याणक्रोडा गौः[11] । नना क्रोडं भुजान्तरमिति वचनादपि च[12] ॥ रत्नमतिस्तु कल्याणः क्रोडो

१ सप्तसु । F , हितप्रतिपादनानिति याता । एव पञ्च° C

२ प्राप्ते च निषेध

३ प्रवेशयति C

४ तिसृ चतसृ पठ्येते C

५ °अनिमित्ततद्विघातस्येति टाप् न° C

६ परिभाषापातिनयासेत्यादौ B , यासयोरित्यादौ C , D corr याते त्यादौ

७ °त्यदाद्यकारा° C , A om this sloka and comment, and the beginning of sloka 43 to क्रोडवालाग, see note ७ on preceding page

८ °बालगला° F , °गला नालभ°D

९ °घोणे करौ B , गुद घो° D

१० क्रोडादिनामिति C

११ क्रोड यस्या • A , सा कल्याणा क्रोडा गौ B

१२ वचनान्नपिच A , B om from नना°, Am K 2, 6, 2, 23

न्नीमालिङ्गेनृत्यवे गुहतन्त्रग: ॥ चुञ्चिग्व[1] ॥ * ॥ पिपर्ति । पिप्पली । वैदेही ॥ * ॥ वैजयन्ती । पताका[2] ॥ * ॥ विकली ॥ विकलनिष्कलपुष्कलशब्देभ्यो[3] वनस्पतिष्वेतेभ्य एव ङीविधिः संभाव्यते रूढितः । अन्यत्र विगता कला यस्याः । विकला । निष्कला । पुष्कला धनर्द्धिरित्येवं स्यात्[4] ॥ वामने च । छली सराज्ञा यदि पुष्कला स्यात्[5] ॥ छित्तपस्तु[6] ।

न पुष्कली[7] ते स्वर्लोके जनता किंतु सामरी ।
विकली यत्क्षमात्रेण महती निष्कलीयते[8] ॥

इति सामान्येनाह ॥ कथं विकला कालविशेषवाचिनो नित्यस्त्रीविषयत्वादावेव भवतीति भोजोऽपि ॥ * ॥ मठन्ति निवसन्त्यस्यामिति मठी ॥ * ॥ करीरी[9] । करिदन्तमूलम् ॥ * ॥ केतकी ॥ * ॥ श्वासानी । संसत्[10] ॥ * ॥ चोरयतीति चोरी । तथा च ।

नृचित्तचोर्य[11] सुन्दर्यो दृढ[illegible]तटाः[12] ।
नदीगाहोत्सवौघे इव [illegible][13] ॥

हयमनुष्ययोर्जातित्वेऽपि [illegible][14] । उभयदास[illegible]हरिणामरचोराणामजातित्वात्[15] । [illegible] तु [illegible]त्वेऽपि स्त्रीविषयत्वादप्राप्ते पाठः[16] ॥ ४१ ॥

द्रुणविटसरसायःस्थूणसौधर्ममाचाः[१]
पटललवलपादा वल्लकालम्बिनाचाः[२]।
अतसपृथिवभृङ्गाः कन्दलारट्टिदोटाः[३]
शमतमकुटपेटा[४] मञ्जरो निष्कलश्च[५] ॥ ४७ ॥

द्रुणी। कच्छपस्त्रिय एवोच्यन्ते न कच्छपाः पुमांसः ॥ * ॥ विटी। मत्सरः ॥ * ॥ सरसी। कर्णाटदेशे[६] प्रविद्धिरेषा हलन्तत्वादप्राप्ते ॥ * ॥ अयोमयी स्थूणा यस्य सोऽयःस्थूणः। तस्यापत्य शिवाद्यणि। आयःस्थूणी। ङ्यस्य प्राप्तौ ॥ अयोमयी स्थूणा यस्याः सा। अयःस्थूणी[७]। कुटी। तस्यान्यार्थे वृत्तिः स्वार्थे त्वयःस्थूणेति[७] स्यादिति कश्चिदाह ॥ आयस्थेणीति[८] केचित् ॥ * ॥ शोभनो धर्मो यस्य स सुधर्मा। तस्यापत्यं स्त्री सौधर्मी। ष्यणि ङ्यस्य[९] प्राप्तौ ॥ * ॥ माची[१०]। अम्बष्ठा ॥ * ॥ पटली। संघातः ॥ * ॥ लवली। लताविशेषः ॥ * ॥ पादी[११] ॥ * ॥ वल्लकी ॥ * ॥ अलम्बस्यापत्य स्त्री। आलम्बी[१२]। अत इञि ङ्यस्य प्राप्तौ[१३] ॥ * ॥ नाची ॥ * ॥ अतति गच्छति नीलैः कुसुमैः स्नेहवद्दीजानीति[१४]। अतसी। उमा ॥ * ॥ पृथिवी ॥ पाणिनिप्रभृतयस्तु ङीप्रत्ययान्तमाहुः ॥ * ॥ भृङ्गी।

---

१ द्रुणविट° A B C [D om this sl with comment, cf p ८०, note १६], °सरसाय. स्थौण° B C, सरसोऽयःस्थूण° E, °मासा. C

२ °लवलवालापादावलकालविनाचा A, वल्लकालवनाचा F

३ Thus A B F, कदलारट्टदोटा C, कंदलारदर्दोटा E [आरट sl 44]

४ °कुठपेटा A, °कुटपेता E

५ निष्कुलश्च MSS

६ Cf Mbh on P i 1, 19 दक्षिणापथे हि महान्ति सरांसि सरस्य उच्यन्ते

७ अय स्थूणा यस्य प्राप्तौ अयोमयी स्थूणा कुटी तस्यान्यार्थे न्वय। स्थूणेति C.

८ Cf Prâk थेणो or थूणो (S स्तेन) Hem 1, 147, आयस्थेणीति A, आयस्थूणीति C

९ ङ्यस्य B ङ्यस्य A

१० मायी B माचा C

११ पाटी A F

१२ F adds आलद्वी। कालद्वी (or आलद्दी। कालद्दी?) इति शाकटायन।

१३ अत प्राप्तौ A

१४ नाचा ॥ अनति तिसे °स्नेहपदाज्जानाति C

न्तीमालिङ्गेन्मृत्यवे गुरुतल्पगः ॥ चुल्लिश्च[1] ॥ * ॥ पिपर्ति । पिप्पली । वैदेही ॥ * ॥ वैजयन्ती । पताका[2] ॥ * ॥ विकली ॥ विकलनिष्कलपुष्कलशब्देभ्यो[3] वनस्पतिवृत्तिभ्य एव ङोविधिः संभाव्यते रूढितः । अन्यत्र विगता कला यस्याः । विकला । निष्कला । पुष्कला धनर्द्धिरित्येवं स्यात्[4] ॥ वामने च । इतो सराशा यदि पुष्कला स्यात्[5] ॥ छिन्नपस्तु[6] ।

न पुष्कली[7] ते स्वर्लोके जनता किंतु सामरी ।
विकली शल्कमात्रेण महती निष्कलीष्यते[8] ॥

इति सामान्येनाह ॥ कथं विकला कालविशेषवाचिनो नित्यस्त्रीविषयत्वादाबेव भवतीति भोजोऽपि ॥ * ॥ मठन्ति निवसन्त्यस्यामिति मठी ॥ * ॥ करीरी[9] । करिदन्तमूलम् ॥ * ॥ केतकी ॥ * ॥ आस्थानी । संसत्[10] ॥ * ॥ चोरयतीति चोरी । तथा च ।

नृचित्तचोर्यः[11] सुन्दर्यो दुरुद्वहकटीतटाः[12] ।
नदीगाहीलवीचर्य इव यद्भ्रमभाभसि[13] ॥

हयमनुष्ययोर्जातित्वेऽपि योपान्त्यत्वात्[14] । उभयदासपिशङ्गहरिणामरचोराणामजातित्वात्[15] । इतरेषां तु जातित्वेऽपि स्त्रीविषयत्वादप्राप्ते पाठः[16] ॥ ४६ ॥

---

१ दुल्लिश्च B ; व्युत्पत्तिश्च C.
२ उपकारिका C.
३ A om पुष्कल; cf p 87, l 4.
४ °इति स्यात् A ; पुष्कला इत्येवं स्यात् C.; धनरिद्धिरित्येवं° D.; धनवृद्धिरित्ये° F
५ Vâm Kâvyâl. 4, 1, 2; D. om from वामने
६ Thus A. B D ; छिनत्ति यस्तु C.; वित्तपस्तु । F. Probably *Chhinnama* (? *Chhinnapa*)
७ पुष्कला F
८ शत्नमात्रेण° A ; शक्कमात्रेण° B C ; निष्कलायत B C. F.
९ करारी C.
१० शशत् A.
११ °चौर्यः A. D.; नृचिह्नचोर्यः B.; हृचिह्नचोर्यः C
१२ सौदर्यो° D ; °तटा । A.
१३ पद्मभ्रमभासि D.
१४ °योपांतत्वात् A.
१५ °पिसंगः । राहरिणामंचोराणामजातित्वात् A.
१६ D. om. from हयमनुष्ययोः

द्रुणविटसरसायःस्थूणसौधर्ममाचाः[1]
पटललवलपादा वल्ककालम्बिनाचाः[2] ।
अतसपृथिवभृङ्गाः कन्दलारट्टदोटाः[3]
शमतमकुटपेटा[4] मञ्जरो निष्कलस्य[5] ॥ ४७ ॥

द्रुणी । कच्छपस्त्रिय एवोच्यन्ते न कच्छपाः पुमांसः ॥*॥ विटी । मत्सरः ॥*॥ सरसी । कर्णाटदेशे[6] प्रसिद्धिरेषा हलन्तत्वादप्राप्ते ॥*॥ अयोमयी स्थूणा यस्य सोऽयःस्थूणः । तस्यापत्यं शिवाद्यणि । आयःस्थूणी । ङ्यस्य प्राप्तौ ॥ अयोमयी स्थूणा यस्याः सा । अयःस्थूणी[7] । कुटी । तस्यान्यार्थे वृत्तिः स्वार्थे त्वयःस्थूणेति[7] स्यादिति कश्चिदाह ॥ आयस्थेणीति[8] केचित् ॥*॥ शोभनो धर्मो यस्य स सुधर्मा । तस्यापत्यं स्त्री सौधर्मी । ष्यञणि ष्यस्य[9] प्राप्तौ ॥*॥ माची[10] । अम्बष्ठा ॥*॥ पटली । संघातः ॥*॥ लवली । लताविशेषः ॥*॥ पादी[11] ॥*॥ वल्कली ॥*॥ अलम्बस्यापत्य स्त्री । आलम्बी[12] । अत इञि ङ्यस्य प्राप्तौ[13] ॥*॥ नाची ॥*॥ अतति गच्छति नीलैः कुसुमैः स्नेहवद्वीजानीति[14] । अतसी । उमा ॥*॥ पृथिवी ॥ पाणिनिप्रभृतयस्तु ङीप्रत्ययान्तमाहुः ॥*॥ भृङ्गी ।

---

१ द्रुणविट० A B C [D om this śl with comment, cf p ८०, note १६], ०सरसाय. स्थौण० B C, सरसोऽयःस्थूण० E, ०मावा C

२ ०लवलवालीपादावल्ककालविनाधा A, वल्ककालवनाचा F

३ Thus A B F, कदलारट्टदोटा C., कंदलारद्दोढा F [आरट śl 44]

४ ०कुठपेटा A, ०कुटपेता E

५ निष्कुलस्य MSS

६ Cf Mbh on P i 1, 19 दक्षिणा[illegible]

७ अय स्थूणा यस्य प्राप्तौ अयोमयी स्थूणा कुटी तस्यान्यार्थे न्वय । स्थूणेति C

८ Cf Prâk थेणो or थूणो (S स्तेन) Hem 1 147; आयस्थेणीति A, आयस्थूणीति C

९ डास्य B, यस्य A

१० मावी B मावा C

११ पाटी A. F

१२ F adds आलम्बी । कालम्बी (or आलह्वी । कालह्वी?) इति शाकटायन ।

१३ अत प्राप्तौ A

१४ नावा । अतति तिले ०स्नेहवद्वा[illegible]

न्ति ॥ शोणी । शोणा । रक्तवर्णयुक्ता ॥ कश्चित्संज्ञायामपि शोणी शोणा वडवेति[१] ॥ * ॥ भरुजी । भरुजा । स्नेहभ्रष्टाः किल तण्डुलाः[२] ॥ * ॥ तूणी । तूणा । तूणीमुखोद्धृतशरेण विशीर्णपङ्क्ति[३] । वीणा धिषणा तूणा[४] स्थूणेत्यादि ॥ * ॥ कमली । कमला नाम काचित् ॥ * ॥ विकटी । विकटा । रचना ॥ * ॥ दीर्घाह्नी । दीर्घाह्ना शरत्[५] ॥ अहन्शब्दः केवलः स्त्रियां न संभवति नित्यं नपुंसकलिङ्गत्वात्[६]। अतस्तदन्त उदाहृतः ॥ अह्नी । अह्ना । इति कश्चित् केवलस्य स्त्रियामुदाहरति ॥ * ॥ चान्द्रभागी वनराजिः । चान्द्रभागा[७] नदी । टिड्ढाणञित्यादिना[८] ङी प्राप्तः स शोणादिपाठान्नद्यां निषिध्यान्यत्र विधीयत इति विकल्पार्थः ॥ चन्द्रभागा नद्यामिति केचिदाहुः[९]। यदृच्छया चन्द्रभागी[१०] चन्द्रभागा काचित् । नदी तु चन्द्रभागेति[११] मतद्वयं वामनाचार्यस्य[१२]॥ पाणिनिशकटाङ्गजौ तु चन्द्रभाग इव भागो यस्याश्चन्द्रभागी[१३] चन्द्रभागा नाम नदी । अन्यत्र चन्द्रभागा[१४] नाम देवता स्त्री वा काचिदित्याहतुः ॥ केचित्तु चन्द्रभागो नाम पर्वतः । ततः प्रभवतीत्यणि । चान्द्रभागी चान्द्रभागा[१५] नदी । चान्द्रभागस्येत्युदाह-

---

१ श्रोघी । श्रोघा ॥ C, cf Pân iv. 1, 43

२ स्नेहभ्रष्टा किल तंडुला । A, स्नेहपृष्टा किल तडुला C, स्नेहभ्रष्टा.° F

३ Raghuv 9, 56

४ धिषणाख्या D

५ ? दीर्घाह्नी । दीर्घाह्ना । दीर्घाहा शरत् B C, दीर्घाही । दीर्घाहा । दीर्घाहा वर्षा । D, सरत् A, शरत् । प्रावृट् F

६ नपुंसकत्वात् B C F

७ चद्रभागा F

८ P iv 1, 15, B C F om ङी

९ Thus Kâs V iv 1, 45

१० Om C

११ नदी चद्रभगेति D

१२ °द्वय । वामनाचार्यैश्च पा° C

१३ Om B, F om from चन्द्रभागा काचित्.

१४ चद्रभागो C

१५ तत भवतीत्यणि चद्रभागी चांद्रभागा A

रन्ति[1] ॥ भोजस्तु चान्द्रभागादनद्यामिति[2] सूत्रं पपाठ ॥ * ॥ त्यर्थशून्यादिकारतः । त्यकरणाविति क्तिप्रत्ययो भावाकर्त्रोर्विहितस्तदन्तस्तदर्थप्रत्ययान्तो वा यो न भवति[3] । ततोऽनेन ङी विकल्पितः । अशनिः । अशनी ॥ शक्तिः । शक्ती । शस्त्रम्[4] ॥ आत्मंभरिः । आत्मंभरी ॥ त्यर्थशून्यादिति किम् । शक्तिः सामर्थ्यम् ॥ कश्चिदस्मादपि ङीं मन्यते । अहरणिः । कां त्वं कारिमकार्षीः[5] ॥ ५२ ॥

चण्डः पद्धतिकल्याणपुराणकृपणध्वजाः[6] ।
विशालारालमूपा हन्वहूदारविसङ्कटाः[7] ॥ ५३ ॥

चण्डी । चण्डा । परुषा ।

सा किलाश्वासिता चण्डी भर्त्रा तत्संश्रुतौ वरौ[8] ॥

चण्डारालशब्दयोर्गौरादिलक्षणे ङीप्रत्यये सिद्धे बह्वादौ[9] पाठः संज्ञायां विकल्पार्थ इति शाकटायनः ॥ * ॥ पादयोर्हतिः[10] । पद्धतिः । पद्धती । त्यर्थः पाठः ॥ * ॥ कल्याणी । कल्याणा कथा ॥ * ॥ पुराणी । पुराणा छाया ॥ * ॥ कृपणी । कृपणा नाम काचित् ॥ * ॥

---

१ चांद्रभाग्या इत्युदा° C

२ ? चांद्रभागादनद्यामिति A, चांद्रभागी श्वनद्यामिति C, चंद्रभागाद° F The *Kâtantraparisishta* remarks चान्द्रभागादनद्याम् । अनद्यामर्थे चान्द्रभागादीर्भवति । चन्द्रभागभवा चान्द्रभागी श्रुतिः ॥ अनद्यामिति किम् । चन्द्रभागनामगिरिः । तत्र भवतीत्यपि चान्द्रभागा नदी ॥

३ भावाकर्त्रो वि° B, भावाकर्त्तोर्वि° A; त्यकरणाविति° भावात्कर्त्रोहितस्त° C, भावकर्त्रोर्विहित° F, °प्रत्ययांते° B C, D corr °तदंतस्तदर्थप्रत्ययांता ख्याटो न भवति

४ शक्ता । शस्त्र आ° C, भित्रत्कारिः । भत्रत्कारी । वत्सा । D, शस्त्रं । भत्रत्कारि. । भत्रत्कारी F

५ ङीप् मन्यते° C, मन्यते । सामर्थ्यात् । अहरणि. । का त्वं° A, त्यर्थ° कि । शक्ति. । हति. । अहरणिः । कां त्वं° D F, अहरति. ।° B C.

६ चंडपद्धति° B C.

७ °विसंकटाः F

८ Raghu 12, 5

९ शोणादौ F, *Sâkatâyana* apparently begins this *gana* with बह्व

१० पादयोहत A.

कान्यव्यायनी[१] ॥ * ॥ वार्च्यायणी[२] ॥ * ॥ मान्तव्यायनी ॥ * ॥ तान्तव्यायनी[३] ॥ * ॥ तानव्यायनी[४] ॥ * ॥ माङ्कव्यायणी ॥ * ॥ तारुच्यायणी[५] ॥ ५८ ॥

गुहलुः संशितः शङ्कुमनायीलिगुसम्बवः[६]।
वतण्डः शकलो मङ्खुलतुच्यक्षजिगीषवः[७] ॥ ६० ॥

गौहलव्यायनी[८] ॥ * ॥ सांशित्यायनी[९] ॥ * ॥ शाङ्कव्यायनी ॥ * ॥ मानाय्यायनी ॥ * ॥ लैगव्यायनी[१०] ॥ * ॥ साम्बव्यायनी[११] ॥ * ॥ अनाङ्गिरसी तु वातण्ड्यायनी[१२]। शिवादिपाठाद् वातण्डी। आङ्गिरसी तु वतण्डी[१३]। अस्त्रीयपाककर्णपर्णपुष्पफलमूलवालान्ताज्जातेरित्यनेन[१४] ङीप्रत्ययः ॥ * ॥ शाकल्यायनी ॥ * ॥ माङ्खव्यायनी[१५] ॥ * ॥ लातव्यायनी[१६] ॥ * ॥ आर्च्यायणी। रौच्यायणीत्यन्यः[१७] ॥ * ॥ जैगीषव्यायणी ॥ ६० ॥ इति लोहितादिः ॥

---

१ कांयव्यायनी A D, कायकायनी C
२ वार्धायणी D, याच्चायिणी B
३ Om A, तांतयायनी E
४ तानयायनी B, om F, °मायायणी D
५ तारव्यायणी B C F
६ शकुमनावी E and corr D, संकुमनायी लिगुसंवध A, °संववा. B C, सवच D, संचच E, लिंगुसंवव F
७ वतड सकलो° B, मन्युलतु E, मंखुलतु° F, °स्नतु° E, च्यक्षजिगीयव A
८ गोहलव्यायनी A D
९ शांशित्यायनी A, सासित्यायनी B C
१० शांकयायनी लिमव्यायनी B, लैगव्यायनी F, मानायव्यायनी° C, मानाव्यायनी° D
११ सावव्यायनी A B C D, Kās V MS I O 2440 has शबु (not शङ्कु)
१२ अनांगिरसा° B, वातड्यायनी C, for शिवादि° see gl 212
१३ आंगिरसात्तु° E, वतुडी B
१४ (अ obliterated) स्त्रीपाक° D, cf P ıv I, 63-4
१५ माख्ययायनी B, मांखव्यायनी A, D corr मान्यव्यायनी
१६ लातवयाव्यनी B, D corr लानव्यायनी, लातव्यायनी F
१७ Thus D F, आच्यायनी। त्यन्य। A, आचायणी रौचायणी रौचायणीत्यन B, आर्चायणी। रौचायणी। रौचायणीत्यत E

यच्छन्दो मेनका चाथ दण्डकापिप्पकेष्टकाः।
रेवका धारका चैव द्वारकादेवकैरकाः[1] ॥ ६१ ॥

यदादय एडकान्ताः स्युः। तोऽयदाम्[2] इत्यनेनाकारस्येत्वं यत्प्राप्तं यदादिपर्युदासात् तद्भावो न भवन्ति ॥ यका ॥ ० ॥ मनिपचिमचां नाम्नीत्यनेनाकारस्यैत्वे[3]। मेनका। अप्सराः ॥ ० ॥ दण्डका। अरण्यम् ॥

वर्षाणि तिष्ठतु चतुर्दश दण्डकायाम्[4] ॥

प्राप्तानि दुःखान्यपि दण्डकेषु संचिन्त्यमानानि सुखीयभूवुः ॥

इति रघुकाव्ये चिन्त्यम्[5] ॥ ० ॥ पिप्पका ॥ ० ॥ इष्यते काम्यते प्रासादादिषु या सा। इष्टका मृद्विकारः ॥ ० ॥ रेवा नदी। ततः संज्ञायां के। कुत्सादौ वा। रेवका ॥ ० ॥ धारयतीति धारका ॥ ० ॥ द्वारसकारा। द्वारका नगरी[6] ॥ यथा धनंजयस्य।

चलत्पताकामुदङ्कतोरणां तावविचताम्।
द्वारका गोपुरद्वारैः किष्किन्धनगरीमिव[7] ॥

देवका। अप्सराः ॥ ० ॥ एरका। उदकतृणजातिः ॥ ६१ ॥

क्षिपका ध्रुवका चरका तत्सेवकया करकाचटके स्तः[8]।
अवकालहके अलका स्यात् कन्यकया ध्रुवकेडकया च[9] ॥ ६२ ॥

क्षिपतीति क्षिपका। आयुधम् ॥ अथवा। अज्ञाता क्षिपा। क्षिप-

---

१ रेवका द्वारका चैव द्वारकादेव° A ; °द्वारकादेव° I.

२ ? एडकान्तास्यातोयदाम् A D ; °तास्यातोय° ; एडकान्तास्यातोद° B ; एडकान्तास्यातोय° C ; cf P vii 3, 45 46.

३ मनिपचिपचां° B I ; मेनेति च विपची° C ; मनिपचिमचां नाम्नीत्य° D ; cf Ms. V vii 130 ; C p. 5 37

४ Anargh ar (Calc E 1782 p 116) 4 68.

५ Raghuv 14 25

६ द्वारका नदी नगरी B C.

७ द्वारकागोपुर° A B C original D ; किष्किन्धनग° F ; किष्किन्धन° B D

८ क्षिपकाध्रुवकाचटका सेव° I.

९ अवकालहके °ध्रुवके° I.

योधैर्योधानि हन्यन्ते क्रोधान्धैः सिन्धुरैर्गजाः ।
न गण्यते स्वपचोऽपि धिक् क्रोधमसमञ्जसम् ॥

औषधो भेषजम् ॥*॥ स्थानम् । आधारः ॥*॥ शूर्प[1] मानविशेषः ॥*॥ निधनो मृत्युः ॥*॥ शयनः शय्या ॥*॥ दीपम् । अन्तरीपः ॥*॥ पुच्छं लाङ्गूलम्[2] ॥*॥ आयुधो हेतिः ॥*॥ यूथः पशुसमूहः । द्वयोर्यूथयोः समाहार इति विग्रहे द्वियूथमित्यपि शाकटायनः ॥*॥ गूथो विष्ठा ॥*॥ कुणपं शवः ॥*॥ कुं तपति सूर्योऽत्रेति कुतपः श्राद्धकालः । यत्स्मृतिः ।

दिवसस्याष्टमे भागे मन्दीभवति भास्करः[3] ।
स कालः कुतपो यत्र पितृभ्यो दत्तमक्षयम् ॥

यद्वा छागरोममयो वस्त्रविशेषः ॥*॥ क्षेमः । कुशलम् ॥*॥ वर्णम् । अक्षरम् । शुक्लादिद्विजादिश्रुतिवाची तु पुंलिङ्गः[4] ॥*॥ आसनः पीठम् ॥ आवृत्या । असनं[5] वृक्षविशेषः ॥*॥ छत्त्र आतपत्रम् ॥*॥ आकाशो नभः ॥*॥ प्रतिसरः । कङ्कणं वाहिनीजघनं च[6] ॥*॥ मुखो वदनम् ॥*॥ अष्टसु लोहेषु पदं प्रतिष्ठाऽस्येति संज्ञायामष्ट[7] इत्यनेनात्वे । अष्टौ पदान्यत्र । अष्टापदः शारीफलम्[8] । अष्टापदः सुवर्णम् ॥*॥ अरण्यः । अटवी ॥*॥ वर्षं वृष्टिः संवत्सरश्च । यथा । पुष्पवर्ष इव मौक्तिकवर्षः[9] ॥ ६६ ॥

---

१ शूर्पं all MSS

२ पुच्छं भांडे लाङ्गूलं F

३ °भास्करे A B C F ; Sabdakalp. s.v. कुतप reads °र: । स कालः कुतपो ज्ञेयः पितॄणामक्षयप्रदम् ॥ इति शातातप । cf Schol on Hem Abh 141 Acc to Prof Roth, not in Sāt in Calc Smṛitis. The Vishnupatram has °र: । स कालः कुतपो ज्ञेयः पितॄणां दत्तमक्षयम् ॥ सत्° पु° The Matsyap., acc to Prof Haas, has । तथाष्टमो मुहूर्तो यः स कालः कुतपः स्मृतः ॥ मध्याह्ने सर्वदा यस्मान्मन्दीभवति भास्करः ।

४ शुक्लादिद्विजातिश्रुति° B C F

५ असुत्या° B ; आसनं F

६ प्रतिसर.° D , °कङ्कणं ; वाहिनी जघनं च ।

७ Cf Pāṇ vi 3, 125

८ सारीफलं A ; शारफलं B ; शारीरफलं C ; शारिफलं E.

९ D has only वर्षं संवत्सरः ; cf Ks. 10 74; पुष्पवृष्टिरिव मौक्तिकवृष्टिः edn.

कमण्डलुर्मण्डपकुट्टिमार्बुदा-
ऽवतंसपाराः शतमानचन्दनौ[1]।
समानयूपौ दृढमूषिकौदना[2]
दिनं विमानं च वितानलोहितौ ॥ ६७ ॥

कमण्डलुः करकं कुण्डिका च[3] ॥*॥ मण्डपं जनाश्रयः ॥*॥ कुट्टेन निर्वृत्तः। पण्यभावादिम[4] इत्यनेन। इमप्रत्यये। कुट्टिमो बद्धभूमिकम्[5] ॥*॥ अर्बुदो दशकोटिरचलो व्याधिश्च[6]। पर्वते तु पुलिङ्गः ॥*॥ अवतंसं शेखरम्[7] ॥*॥ पारः परतीरम् ॥*॥ शतं मानानामस्य[8]। शतमानो भूभागविशेषः ॥ यद्वा। शतमानं रूप्यपलम् ॥ यत्स्मृतिः[9]।

द्वे कृष्णले रूप्यमाषो धरणं षोडशैव ते।
शतमानं तु दशभिर्धरणैः पलमेव च ॥*॥

चन्दनो मलयजम् ॥*॥ समानं सदृशम् ॥*॥ यूपो मुद्गनिर्यासः ॥*॥ दृढोऽविनष्टम् ॥*॥ मूषिकम्[10]। आखुः ॥*॥ उद्यते मिश्यते व्यञ्जनैरिति। ओदनम्[11] ॥*॥ दिनो वासरः ॥*॥ विमानो देवतायानं सप्तभूमिकगृहं च[12] ॥*॥ वितानो याग उल्लोचो विस्तारश्च। तुच्छवाची तु त्रिलिङ्गः ॥*॥ लोहितं शोणितम्। गुणवचनस्तु वाच्यलिङ्गः। लोहितो गौः। लोहिता शाटी। लोहितं वस्त्रम् ॥ ६७ ॥

---

१ वतंसपरा॰ E, शततमानं चंदनौ B
२ समानयूपौ A; ॰मूषकौदना F
३ कुटिका च B, कुंटिका च C.
४ Thus A (? पलाय), ॰पणशाणा॰ B, पणपशाणा॰ C; पक्वावादिम D; पणभावादिम E, cf P iv 4,20
५ ॰भूमिका D
६ ॰कोटि वचसो व्याधिश्च D
७ शेषरं B F
८ शतं मानमस्य D F
९ Yājn I 363-4
१० मूषकं F
११ उद्यते मथ्यते पच्यते इत्योदनं D
१२ देवयान E, ॰कं गृहं च B C F

संपिण्डिताङ्गावयवा उटीयुः पद्मा नवाः कण्टकितोर्ध्वदण्डाः[1]।
अन्तर्जलावासविरूढशीतत्रस्ता वसन्तातपकाम्ययेव[2]॥

आषाढम्। व्रतिनां दण्डं माषश्च ॥ * ॥ कपित्थो वृक्षविशेषः ॥ * ॥ षष्टिकं व्रीहिभेदः ॥ * ॥ कुलोऽभिजनो गृहं च ॥ * ॥ अम्भोजः कमलम् ॥ * ॥ वाजं पिच्छम्[3] ॥ * ॥ अमृतम्। सलिलं[4] सुधा मोचो द्रव्यं च ॥ * ॥ स्थूलं दृढः ॥ * ॥ द्यूतो दुरोदरम् ॥ * ॥ खलीनं कविकम्। खलिनेति[5] शाकटायनः ॥ * ॥ लोहोऽयःप्रभृतिद्रव्यविशेषः ॥ * ॥ कवचः संनाहः ॥ * ॥ अशोकं तरुविशेषः ॥ * ॥ चयं गृहम् ॥ * ॥ अनेकपं हस्ती ॥ * ॥ शङ्खं कम्बुः। निधिललाटाम्बिवचनस्तु पुंलिङ्ग एव ॥ * ॥ तण्डकम्। छन्दोगयोग्यो ब्राह्मणो वस्त्रविशेषः[6] परिष्कारो दण्डको वा ॥ * ॥ धर्मोऽदृष्टार्थवाची[7]। तत्साधनवाची तु नपुंसकलिङ्गः[8]। तानि धर्माणि प्रथमान्यासन्[9] ॥ अमरसिंहस्तु धर्ममस्त्रियामिति[10] पठन् सामान्येनाह। धर्माः पुण्ययमन्यायस्वभावाचारसोमपा इति च[11] ॥ * ॥ चर्मोऽजिनम् ॥ * ॥ रजतो रूप्यं श्वेतं च ॥ * ॥ स्नेहं सौहृदम् ॥ * ॥ असि खड्गः ॥ * ॥ हंसं मितच्छदः ॥ * ॥ अपरोऽपरमन्यत् ॥ * ॥ वारी

१ कंटकितागदधा. A

२ ॰तत्रस्ता च। सविवृद्धशीतव आतप॰ A.; ॰काम्ययेव C F, ॰वतस्रामावातवसन्तशीतवस्ता वसन्तातप॰ D

३ पित्थं B; पिछं D

४ शलिलं B C. D; सलिला A

५ खलिनेति A.

६ C om. from कवचः संनाह॰ ; ॰परिष्कारो B C. D

७ धर्मो दृष्टार्थवाची B C.

८ तत्साधनवाची च पुलिंग. A D

९ Rigv. I 164, 43; V. S. 31, 16.

१० A. K. I. I. 4. 2; धारणाद्धर्मः। यागादि नपुंसकम्। तानि धर्माणि प्रथमान्यासन्। अन्ये तु पुमान्। एष धर्मः सनातन.। इति विशेषोऽस्य नेष्ट'। लोकधर्मो मात्यधर्मीति पारिभाषिको धर्मशब्दोऽप्यस्ति। Kshir

११ A. K. 3, 4, 141, पुण्य'। यागाद्यहिंसा वा। यमो धर्मराजः। धर्मस्तु भीमवत्। न्याये च। धर्माधिकारिवत्। स्वभावे यथा कूरधर्मा। आचारे यथा धर्मग्राम्यम्। सोमपे यथा। एष धर्मः सनातन। युधिष्ठिरपितापि तावदेव। धर्मसाधने यागादौ च क्लीवे। यच्छ्रुतिः। तानि धर्माणि प्रथमान्यासन्। Kshir

कान्तारो महारण्यं दुर्गपथश्च ॥ * ॥ राष्ट्रम् । जनपद उपद्रवश्च । परराष्ट्रभयम्[१] ॥ * ॥ पटहं डिण्डिमः ॥ * ॥ गृहो वासः । गृहाः पुंसि च भूम्न्येवेति कश्चित्[२] ॥ * ॥ कं शिरः पाटयति प्रविशताम् । जपादित्वात् । कवाटो द्वारपिधानम्[३] ॥ * ॥ कुक्कुटं ताम्रचूडः । अमरसिंहस्तु कुक्कुटः पुंस्येवेत्याह[४] ॥ * ॥ आर्द्रः शृङ्गवेरम् ॥ * ॥ धामा गृहं तेजश्च ॥ ७१ ॥

पद्माषाढकपित्थषष्टिककुलान्यम्भोजवाजामृताः[५]
स्थूलद्यूतखलीनलोहकवचाशोकक्षयानेकमाः ।
शङ्खस्तण्डकधर्मचर्मरजतस्नेहासिहंसापराः
सारः सैन्धवमध्यमाध्वरधनुर्मानस्तनस्यार्णवः ॥ ७२ ॥

पद्मो जलजम् । निधिवचनस्तु पुलिङ्ग एव । यथा श्रीहर्षस्य ।

अच्छिन्नामृतबिन्दुवृष्टिसदृशीं प्रीतिं दधत्या दृशा[६]
याताया विगलत्पयोधरपटाद्द्रष्टव्यतां कामपि ।
अस्याश्चन्द्रमसस्तनोरिव करस्पर्शास्पदत्वं गता
यन्नैते[७] मुकुलीभवन्ति सहसा पद्मास्तदेवाद्भुतम् ॥

यथा वा कुमारिलस्य[८] ।

---

१ परराष्ट्रं भयं C

२ Viz, Amaras 2, 2, 5

३ कं शिरः पाटयति प्रविशतां कवाटो द्वारपट्ट । जपादित्वाद्दन्त्य Kshir on A K 2, 2, 17 — Vardh does not give the *japâdi* in this work

४ A K 2, 5 17

५ पद्मपाटक॰ E., पद्मापातकपि॰ ॰कपिच्छषष्टि॰ A

६ Priyadarśikâ (Calc S 1931) 2 7 ददत्या for दधत्या ed , दृशा यताया॰ A , दृशो या॰ F , दृशो यो विग॰ B , दृशो या विगलत्॰ C , दृशोर्यताया विगलसत्पयो॰ H , पयोधरपदद्रष्टव्यतां॰ MSS

७ मैते यस्मु॰ ed Calc , यन्नैते B ; यचेते C ; यचेते D , ॰मुकुलीभ॰ A , मुकुलीभ॰ H

८ कुमारलस्य C.

राजदन्तः। प्रमुखदृश्यदन्तद्वयम्। अत्र षष्ठीत्यनेन[1]। यदा तु राजा च दन्ताश्चेति समासान्तरं[2] तदा न नियमः ॥ * ॥ पूर्वमुतम्[3] आतानवितानीकृतं पश्चादर्पितम्। अर्पितोतम्। यथा।

ज्योत्स्नापटे तुहिनदीधितिनार्पितोते[4]
द्यौरास नग्नमुषितेव हृतेऽरुणेन[5]।
व्योमोप्तगाढमिव भानुमरीचिसस्यं[6]
विक्लिन्नपक्वफलिनीफलवच्च बभ्रे ॥[7]

पूर्वं पक्वं पश्चादवक्लिन्नम् आर्द्रम्। अवक्लिन्नपक्वम्।[8] अनयोरेकादिसूत्रेण ॥ * ॥ शतात्परे। परःशताः। यथा।

स जवेन पतन्परःशतानां पततां व्रात इवारवं वितेने[9]।

पृषोदरादित्वात्सकारागमः। अत्र पञ्चमीसूत्रेण[10] ॥ * ॥ ना चासौ वरश्च। नृवरः। प्रधानपुरुषः ॥ * ॥ वनस्यारे। अग्रेवणम्। अत एव पाठात्सप्तम्या अलुक्। अत्भावश्चाव्ययीभावत्वात्।

बहुधा भिन्नमर्माणो[11] भीमाः खरणसादयः।
अग्रेवणं वर्तमाने प्रतीच्यां चन्द्रमण्डले ॥

वनस्याग्रम् अग्रेवणमित्येके[12]। निपातनाण्णत्वम्। अत्र षष्ठीसूत्रेण ॥ * ॥ पूर्वं लुञ्चितम् अपनीतं पश्चात्कृष्टं पक्वम्। कृष्टलुञ्चितम्। यथा।

---

१ Cf Pāṇ ii 2, 8

२ यत्ता तु राजदंताश्चेति॰ A, ॰स मासानंतरं C

३ पूर्वमूतं F

४ दीधितिनार्पितोते F

५ हृतेऽरुणेन A B C

६ गस्तं A D F ; सस्यविक्लिन्न॰ C. B om from the beginning of śloka 77 to व्योमोप्तगाढमिव

७ ॰फलवभ्रुपूर्वम्॰ C ; फलिनीफल॰ वच्च बभ्रौ D

८ A B add विक्लिन्नं.—For एकादिसूत्रेण cf Pāṇ ii 1, 49

९ Kirāt 13, 29

१० Cf Pāṇ ii 1, 37-9

११ ॰मर्माणो all MSS ... D

यङ्गुष्टलुञ्चितशस्येव शशाङ्कपात्री[१] ॥ * ॥

पूर्वं वासितं भावितं पश्चाल्लिप्तं दिग्धं लिप्तवासितं। अनयोरेकादिसूत्रेण।

यथा। यल्लिप्तवासितमिव द्युसदोऽञ्जवातैः ॥ ७८ ॥

उन्नगाढकुरुश्रेष्ठौ सिक्तसंमृष्टसंयुतौ[२]।

उत्तमर्णाधमर्णौ च परःसहस्र इत्यपि ॥ ७९ ॥

पूर्वं गाढम् अवलोडितं पश्चादुन्नम् उन्नगाढम्। अत्रैकादिसूत्रेण।

यथा। व्योमोन्नगाढमिव भानुमरीचिमस्त्रम्[३] ॥ * ॥

कुरुष्वासौ श्रेष्ठश्च। कुरुश्रेष्ठः ॥ * ॥ पूर्वं सम्मृष्टं पश्चात्सिक्तम्। सिक्त-संमृष्टम्[४] ॥ सिक्तसंमृष्टमित्यन्ये[५] ॥ अत्रैकादिसूत्रेण। यथा।

यत्सिक्तमृष्टमसृणेव नभोऽङ्गणश्रीः[६] ॥

ऋण उत्तमः। उत्तमर्णः ॥ ऋणेऽधमः। अधमर्णः। अत्र सप्तमी शौण्डैरित्यनेन[७] ॥ * ॥ सहस्रात्परे। परःसहस्राः। अत्र पञ्चमीत्यनेन ॥ शतसहस्रावित्युपलक्षणम्। तेन

परोरजोभिः स्वगुणैरगाधः सगाधिपुत्रोऽपि गृहानुपैति[८]।

इत्यपि सिद्धं भवति। पृषोदरादावप्येतद्द्रष्टव्यम्[९] ॥ ७८ ॥

कुबेरकेशवौ श्रद्धातपसी विष्णुवासवौ।

सोमरुद्रौ शिरोजानु चित्रास्वाती शिरोविज्ञु[१०] ॥ ८० ॥

---

१ यल्लिप्तवासितमिव द्वित्पदोञ्जवातैर्यत्सिक्तमृष्टममृणेव नभोंगणश्री. यङ्गुष्टलुंचितशसेव शशाङ्कपात्री तत्प्रातरासभक्ते। दिवधामसूर्यं। D

२ Thus D I ; सिक्तसंमृष्टसंयुतौ A B C F.

३ °मस्त्रं A D, C om from पूर्वं गाढे to कुरुश्रेष्ठ

४ पूर्वं संसृष्ट° सिक्तसंसृष्ट MSS

५ °समृष्टमित्यन्ये C, । संमृष्ट° F.

६ नभोंगणश्री A, ऽगण श्री. B

७ Pāṇ ii. 1, 40

८ Anarghar (Calc. S 1783) 1, 21.

९ एतत्सिद्धं द्रष्टव्यं F, cf ṡl. 145 G

१० °चित्रस्वाती° F, शिरोविज्ञु B C F, शिरोविदुः A, शिरोविज्ञ. D

जित्याविपूयविनीया. । विपूयविनीयजित्याः ॥ देवापिशन्तनू । शन्तनु-देवापी इत्यादयोऽपि भवन्ति ॥ ८८ ॥ इति राजदन्तादि ॥

कडारः पिङ्गलो गौरो भिक्षुकः खलतिस्तनुः ।
शौण्डः कुण्टो वृकः खञ्जो बठरो गडुलस्तथा[1] ॥ ८९ ॥

कडारादयः शब्दाः कडाराः कर्मधारये वेत्यनेन पूर्वं वा निपतन्ति । कडारजैमिनिः । जैमिनिकडार.[2] ॥ * ॥ पिङ्गलमाण्डव्य । माण्डव्यपिङ्गलः[3] ॥ * ॥ गौरगोतम' । गोतमगौरः[4] ॥ * ॥ भिक्षुकदाचिः । दाचिभिक्षुकः ॥ * ॥ खलतिखारपायणः । खारपायणखलतिः ॥ * ॥ तनुद्रणविन्दुः । द्रणबिन्दुतनुः । तनुशब्दः कृशवाची[5] ॥ * ॥ शौण्डलिगु' । लिगुशौण्ड.[6] ॥ * ॥ कुण्टमाण्टि. । माण्टिकुण्टः[7] ॥ * ॥ वृकशाण्डिल्यः । शाण्डिल्यवृकः ॥ * ॥ खञ्जवात्स्य' । वात्स्यखञ्ज.[8] ॥ * ॥ बठरच्छान्दसः । छान्दसबठर.[9] ॥ * ॥ गडुलगालव. । गालवगडुल' ॥ ८९ ॥

वृद्धखोडाविमौ काणः कूटखेलौ च कीर्तितौ ।
आहिताग्निगतार्थौढभार्यपीतघृतप्रियाः ॥ ९० ॥

वृद्धमनुः । मनुवृद्धः ॥ * ॥ खोडकहोडः । कहोडखोडः ॥ * ॥ काणद्रोणः । द्रोणकाणः ॥ * ॥ कूटदाचिः । दाचिकूटः ॥ * ॥ खेल-

---

१ खंडो पठरो° C, मठरोदुलस्त्था A, षंठरो° F
२ कडारजैमनि । जैमनिकडार (जैमनि क° A) A B D
३ पिंगलमाढव्य । माढव्यपिंगल F
४ गौरगौतम । गौतमगौर D F
५ कृशाऽर्थवाची F
६ लिगुशौंड D; शौंडलिंगु । लिंगुशौंड F
७ कुंडमांडि । मांठिकुंट A
८ खंडवात्स्य । °खंड । C
९ पठर' च्छांदस° A; पंठर° पठर F; षषर° । °षषट । D

शाण्डिल्यः । शाण्डिल्यखेलः ॥ * ॥ एतेषां गुणवचनत्वात्पचे परत्वार्थ वचनम् ॥ * ॥ इति कडारादिः ॥

एते शब्दा बहुव्रीहौ प्राप्तपूर्वनिपाताः सन्तो[१] वाहिताग्न्यादावित्यनेन पूर्वपदत्वभाजो वा भवन्ति ॥ आहितोऽग्निर्येन स आहिताग्निः । अग्न्याहितः । यथा च भट्टिकाव्ये ।

अग्न्याहितजनप्रष्ठे विजिगीषापराङ्मुखे ।
कस्माद्वा नीतितीक्ष्णस्य संरम्भस्तव तापसे[२] ॥

यथा वा । प्रतिशरणमशीर्णज्योतिरग्न्याहितानां
विधिविहितविरिब्धैः[३] सामिधेनीरधीत्य ।
कृतगुरुदुरितौघध्वंसमध्वर्युवर्यैर्
हुतमयमुपलीढे साधु सांनाय्यमग्निः[४] ॥

गतोऽर्थो यस्यासौ गतार्थः । अर्थगतः ॥ * ॥ ऊढा भार्या येन । ऊढभार्यः । भार्योढः ॥ * ॥ पीतं घृतं येन । पीतघृतः । घृतपीतः ॥ * ॥ प्रियशब्दस्य केवलस्येहोपदेशादुत्तरपदमनियतम् । तेन प्रियगुडः । गुडप्रियः ॥ प्रियविश्वः । विश्वप्रियः ॥ प्रियदिः । दिप्रियः ॥ एतेन चाहिताग्न्यादयो गणाधीता एव ग्राह्या नाधिकप्रयोगाः[५] । तेनाहितवसुरित्यादौ यथाप्राप्तं स्यान्न विकल्पः ॥ ८० ॥

जाताहन्तः सपुत्रोऽथ तैलं मद्यं च पीततः ।
गड्वादेः सप्तमी क्तान्तं जातिकालसुखादितः ॥ ८१ ॥

---

१ सतो A D, संति C, cf P II 2, 37

२ Bhaṭṭ 9 111, °नीतीतिक्ष्णस्य° D, नीतिनिपुणस्य ed 1828, B C F om from भट्टिकाव्ये to यथा वा

३ Śiśup 4, 41, °विरचै A, विरिचै D

४ B C F om from कृतगुरु°

५ एतेन चाहि° B C, नाधिकप्रयोगा C

जित्याविपूयविनीया । विपूयविनीयजित्या ॥ देवापिशन्तनू । शन्तनु-देवापी इत्यादयोऽपि भवन्ति ॥ ८८ ॥ इति राजदन्तादि ॥

कडार' पिङ्गलो गौरो भिक्षुक खलतिस्तनु' ।
शौण्डः कुण्टो वृक खञ्जो बठरो गडुलस्तथा[१] ॥ ८९ ॥

कडारादय शब्दा कडारा कर्मधारये वेत्यनेन पूर्व वा निपतन्ति । कडारजैमिनि । जैमिनिकडार [२] ॥ * ॥ पिङ्गलमाण्ड्व्य । माण्ड्व्यपिङ्गल [३] ॥ * ॥ गौरगोतम । गोतमगौर [४] ॥ * ॥ भिक्षुकदाक्षि । दाक्षिभिक्षुक ॥ * ॥ खलतिखारपायण । खारपायणखलति ॥ * ॥ तनुद्रूणविन्दु । द्रूणविन्दुतनु । तनुशब्द कृशवाची[५] ॥ * ॥ शौण्डलिगु । लिगुशौण्ड [६] ॥ * ॥ कुण्टमाण्डि । माण्डिकुण्ट [७] ॥ * ॥ वृकशाण्डिल्य । शाण्डिल्यवृक ॥ * ॥ खञ्जवात्स्य । वात्स्यखञ्ज [८] ॥ * ॥ बठरच्छान्दस । छान्दसबठर [९] ॥ * ॥ गडुलगालव । गालवगडुल ॥ ८९ ॥

वृद्धखोडाविमौ काण' कूटखेलौ च कीर्तितौ ।
आहिताग्निगतार्थोढभार्यपीतघृतप्रिया ॥ ९० ॥

वृद्धमनु । मनुवृद्ध ॥ * ॥ खोडकहोड । कहोडखोड ॥ * ॥ काणद्रोण । द्रोणकाण ॥ * ॥ कूटदाक्षि । दाक्षिकूट ॥ * ॥ खेल-

---

१ खंडो घठरो° C घठरोदुलस्था A बंठरो° F
२ कडारजैमिनि । जैमिनिकडार (जैमनि क° A) \ B D
३ पिंगलमाढव्य । माढव्यपिंगल F
४ गौरगौतम । गौतमगौर D I
५ कृशाऽथवाची F
६ लिगुशाड D शौंडलिंगु । लिंगुशौंड F
७ कुंडमांडि । मांटिकुंट A
८ खंडवात्स । °खड । C
९ वठर' च्छांदस° \ वंठर° वठर F ; ववर° । °ववट । D

शाण्डिल्यः । शाण्डिल्यखेलः ॥ * ॥ एतेषां गुणवचनत्वात्पक्षे परत्वार्थं वचनम् ॥ * ॥ इति कडारादिः ॥

एते शब्दा यथायोगं प्राप्तपूर्वनिपाताः सन्तो[1] वाहिताग्न्यादाविन्यनेन पूर्वपदत्वभाजो वा भवन्ति ॥ आहितोऽग्निर्येन स आहिताग्निः । अग्न्याहितः । यथा च भट्टिकाव्ये ।

अग्न्याहितजनप्रख्ये विजिगीषापराङ्मुखे ।
कस्मादा नीतितोऽप्यस्य संरम्भस्तव तापसे[2] ॥

यथा वा । प्रतिशरणमशीर्णज्योतिरग्न्याहितानां
विधिविहितविरिब्धैः[3] सामिधेनीरधीत्य ।
कृतगुरुदुरितौघध्वंसमध्वर्युवर्यैर्
हुतमयमुपलीढे साधु सांनाय्यमग्निः[4] ॥

गतोऽर्थो यस्यासौ गतार्थः । अर्थगतः ॥ * ॥ ऊढा भार्या येन । ऊढभार्यः । भार्योढः ॥ * ॥ पीतं घृतं येन । पीतघृतः । घृतपीतः ॥ * ॥ प्रियशब्दस्य केवलस्येहोपदेशादुत्तरपदमनियतम् । तेन प्रियगुडः । गुडप्रियः ॥ प्रियविश्वः । विश्वप्रियः ॥ प्रियदधिः । दधिप्रियः ॥ एतेन वाहिताग्न्यादयो गणाधीता एव वाच्या नाधिकप्रयोगाः[5] । तेनाहितवसुरित्यादौ यथाप्राप्तं स्यान्न विकल्पः ॥ ८० ॥

जातादन्तः सपुत्रोऽपि तैलं मद्यं च पीततः ।
शङ्खादेः सप्तमी क्वान्तं जातिकालसुखादितः ॥ ९१ ॥

---

१ सन्तो A D ; सति C ; cf P II 2, 37

२ Bh ott 9 111 ; °नीतीतिजस्य° D ; नीतिनिष्णस्य ed 1828 ; B C F om from भट्टिकाव्ये to यथा वा

३ Ś sup 4 41 ; °विरब्धैः A ; विरिब्धैः D

४ B C F om from कृतगुरु°

५ एतेन वाहि° B C ; नाधिकप्रयोगा C

तान्प्रभृतीत्यादीनामपि क्रियाविशेषणशब्दानां व्युत्पत्तिरनेनैव द्रष्टव्या ॥ ८५ ॥ इति तिष्ठद्ग्वादिः ॥

ऊरीभ्रंशकलोररीगुलुगुधाधूसीस्वधाविःसजूः[1]
धूलीध्वंसकलोररीमसमसाविक्लीफलीमसससाः।
ताली संशकला फलू च शकला[2] स्वाहा वषट्श्रौषटौ
वेताली च मशूपलीगुलुगुलातालीवितालीश्रुदः[3] ॥ ९६ ॥

ऊर्य्युरीत्यादिना[4] सूत्रेणोर्यादयः सुबन्ता भ्वादिना सह समस्यन्ते। स समासस्तत्पुरुषो भवति ॥ * ॥ ऊरीत्यङ्गीकारे विस्तारे च। ऊरीकृत्य। अङ्गीकृत्य विस्तारं कृत्वा वेत्यर्थः ॥ केचिद् अनुकरणविस्तारयोरिति पठन्ति। अपरे भृशार्थशब्दप्रशंसासु[5]। यथा।

तदूरीकृत्य कृतिभिर्वाचस्पत्यं प्रतायते[6] ॥ * ॥

भ्रंशकलेति हिंसायाम्। भ्रंशकलाकृत्य। हिंसित्वेत्यर्थः ॥ * ॥ उररी। ऊरीवत् ॥ * ॥ गुलुगुधेति पीडायाम्। गुलुगुधाकृत्य[7]। पीडयित्वेत्यर्थः। क्रीडायामित्यन्ये ॥ गुलूगुधेत्यन्ये[8] ॥ * ॥ धूसीति विस्तारे। धूसीकृत्य। विस्तार्येत्यर्थः ॥ धूसी कान्ताविति शाकटायनः। अपरे धूसी काङ्क्षायाम्[9]। धूसीकृत्य। काङ्क्षां कृत्वेत्यर्थः ॥ * ॥ स्वधेति संप्रदाने। स्वधाकृत्य स्वधाशब्दोच्चारितमन्त्रादिकर्म[10] कृत्वा गत इत्यर्थः ॥

---

१ ऊरीभ्रंस॰ A ; ॰गुलगुधा॰ F.

२ साली संसकला A B C E F. ; ॰भ्रंसकला॰ D ; ॰सकला MSS

३ ॰आवालीवितालो॰ B C F, ॰आतालीविवाली॰ A ; ॰शद्. A D. E F.

४ ? ऊरूर्ती॰ A ; ऊरूर्त्यादिना D, ऊर्यादिना C

५ भृशार्त्तशब्द॰ B , भृशारशब्द॰ C , भृशार्थप्रशंसासु D

६ Śi॰ 2. 30 : वितायते A : विधीयते D , B has the whole stanza.

७ गुलगुधेति॰ गुलगुधाकृत्य। F.

८ ? Thus B , गुलुगुधेत्यन्य: A ; गुधुगुधेत्यन्ये C ; om D I

९ B C om. धुसी काङ्क्षायां.

१० स्वधादिशब्दो॰ A. ; ॰मान्त्यादि॰ C.

वषिप्रीत्योरित्यन्यः ॥ • ॥ एवं स्वाहावषट्श्रौषड्वौषटामर्थो द्रष्टव्यः। वषट् पूजायामित्यन्यः। एतेषां संप्रदानार्थत्वात्करोतिनैव संबन्धः ॥ • ॥ आविस्। इति प्राकाश्ये। यथा।

तेषामाविरभूद्ब्रह्मा परिम्लानमुखश्रियाम्[1]।

आविष्करोति। प्रकटयतीत्यर्थः। आविःशब्दस्येह पाठानुकूल्ये[2] धातोः प्रागेव निपातः। एवं च योऽयं प्रयोगः[3]।

वारुणीमदविशङ्कमथाविश्चुम्बितोऽभवदमाविव रागः॥

इति। तथा। पृथुदर्विभृतस्ततः फणीन्द्रा
विषमाशीभिरनारतं वमन्तः।
अभवन् युगपद्विलोलजिह्वा-
युगलीढोभयसृक्कभागमाविः[4]॥

इति च प्रमादज एव नाम्न्यभ्युद्धारः[5]। आविरभवद्रागः। आविरभवन्फणीन्द्रा इति क्रियायोगस्य प्रतीयमानत्वात् ॥ • ॥ प्रजूरिति प्रहार्थे। प्रजूःकृत्य। प्रहितं प्राहित्येन वा कृत्वा गत इत्यर्थः। प्रहार्थत्वादयं कृभ्वस्तिभिर्युज्यते। आविःशब्दस्य[6] प्राकाश्यार्थत्वात् ॥ • ॥ धूम्रीति विदूरव्याकुलीभावे[7]। धूम्रीकृत्य। विदूराकुलतां[7] कृत्वेत्यर्थः ॥ • ॥ ध्वंसकला। ध्वंसकलावत् ॥ • ॥ उररी। ऊरीवत्[8] ॥ • ॥ ससससेति ध्वंसकलावत् ॥ • ॥ विक्री कम्री। इति विकारे। हिंसायामिति वामनः। विकारार्थत्वात् कृभ्वस्तिभिर्युज्यते। विक्रीकृत्य ॥ अपर आहुः विक्रीति विचारे। विक्रीकृत्य विचार्येत्यर्थः[9] ॥ कम्रीकृत्य ॥ • ॥ मसमसेति मसमसायते। अपरे तु मसमसा मसमसेति द्वौ संपूर्णे संवरणे

---

[1] Kum. 2. 2.
[2] शक्लत्वे B; शक्ले C.; सूचनेभ्यः B
[3] एवंविधो यं° D; h. sep. 10, 19
[4] h. 21, 42; A C D om. the first ha'f
[5] इति च प्रमाद° B; नाभ्युद्धारः C.
[6] आवि शब्दस्य B C F
[7] विदूर° A B विदूरर° C.
[8] उररीवत् B C D
[9] D om. from अपरे

याच्चिरित्यनेन[1] वा समस्यन्ते। स च तत्पुरुषसंज्ञो भवति। साचात्कृत्य। साचात् कृत्वा। असाचाद्भूतं साचात् कृत्वेत्यर्थः ॥ * ॥ बीजरुहेति रुहिक्रियार्थः। बीजरुहाकरोति सेवकः ॥ शोभायामित्यन्ये ॥ * ॥ नमस्कृत्य ॥ * ॥ प्रसहने। इत्युत्साहे सामर्थ्ये[2] च। प्रसहनेकृत्य ॥ * ॥ चिन्ता। इति मानसे व्यापारे। चिन्ताकृत्य ॥ चित्तेति कश्चित्। स चाचित्ता चित्ता कृत्वा। चित्ताकृत्य[3]। अव्ययत्वादसमासेऽपि विभक्त्यश्रवणमव्ययत्वं च स्वरादेराकृतिगणत्वादित्याह। एवमन्येष्वपि ॥ * ॥ आविष्कृत्य ॥ * ॥ रोचना। इति[4] अङ्कोत्पादने प्रशंसायां च। रोचनाकृत्य ॥ लोचनेति दीप्तौ कश्चिदाह ॥ * ॥ बीजर्या। इति जरणक्रियार्थः। बीजर्याकृत्य धनस्य[5] गतः ॥ शोभार्थ इत्यन्ये ॥ * ॥ लवणमिति रुच्यर्थे। लवणंकृत्य ॥ * ॥ सह। इति संबद्धार्थः। सहकृत्य ॥ * ॥ प्रतपने। इति तापार्थः। मिथ्याकृतं प्रतपनेकृत्य चितीशः[6] ॥ वितपन इत्यपि वामनः[7] ॥ * ॥ भद्रा इत्यालोचनाप्रशंसामङ्गलेषु। अभद्राभद्राकरणं पूर्वम्। भद्राकृत्य ॥ केचिद् अभद्रां भद्रां कृत्वेति विग्रहे विभक्तिमुच्चारयन्ति ॥ * ॥ अर्थेकृत्य श्लोकं पठति। सार्थकं कृत्वेत्यर्थः। यद्वा। अर्थेकृत्य वदति। सप्रयोजनं कृत्वा वदतीत्यर्थः। यथा क्लिन्नपस्य[8]।

साचात्कृतेऽथ लवणंकृति दिङ्मुखानाम्[9]
उष्णंकृतोऽर्थिपि वशेकृदमाकृदास्ते[10]।

---

१ °साचादाद्योश्चिरित्य° A, साचादाद्यो चिरित्य° B, साचादाद्योरित्य° E F, साचादाद्योः चिरित्य° D, cf P 1 4, 74 V

२ सामर्थे A, साहित्यादर्थे D

३ स चाचित्ता कृत्वा चित्य। A, स वा चित्ता कृत्वा° C, चित्ता कृत्वा चित्ताकृत्य D

४ रोचते तु A

५ वनस्य A, वतस्य D

६ मिथ्याकृता° A D, मिथ्याकृत° B F, मिथ्याकृतप्र° C, °कृदर्थ corr D.

७ इति वामन D

८ क्लिलपस्य B, cf p ८०, note ६

९ साचात्कृत्याथ° D

१० उष्णकृतोर्थ्यपयि वतीकृद° D, °विपिविशेकृद्मा° F

आस्थाकृताः कृतनमस्कृतयोऽर्थमर्घ्य-[1]
कृत्य सती च नृपती च नृपस्य जग्मुः ॥

अग्नीकृत्य । अग्नौ कृत्वा ।

अग्नीकृतामथ कृतैरुदकंकृदंगात्
आर्द्रीकृते विहसनेकृति पद्मिनीनाम्[2] ॥

अग्नाविति नैष्ण्ये शाकटायनः ॥ ० ॥ अमा । इति रहःसमवायसंयोगसामर्थ्येषु । अमाकृत्य ॥ ० ॥ अच्छाकृत्य । यथा ।

शीतंकृदर्चिषि तटीमपराम्बुधेः सं-
मर्याचिकीर्षति रवावुदयाद्रिशृङ्गम्[3] ।
प्रादुष्कृता मिलितकोकयुगे मुहूर्तम्
अच्छाकृतेव वियता सरसि स्वलक्ष्मीम्[4] ॥

प्राजरुहा । इति वृद्धिक्रियार्थः । प्राजरुहाकृत्य पर्जन्यो निवृत्तः[5] ॥ शोभार्थं इत्यन्ये ॥ ० ॥ उदकंकृत्य ॥ ० ॥ विसहने । प्रसहनेवत् ॥ ० ॥ मिथ्याकृत्य[6] ॥ ० ॥ आर्द्रीकृत्य ॥ आर्द्रे । इत्येकारान्तमपि कश्चित् । आर्द्रेकृत्य ॥ ० ॥ आस्था । इत्यादरे प्रतिज्ञायां च । आस्थाकृत्य ॥ ० ॥ प्राजर्या । इति बीजार्थावत्[7] ॥ प्राजुरा । इत्यपि शाकटायनः[8] ॥ ० ॥ पिन्नाकृताग्नितहितोरिविकम्पमेतत् ॥ शाकटायनस्तु विकपने[9] प्रकपने

---

१ आस्थाकृता कृत॰ A ; आस्थि कृताः कृत॰ D

२ उदधिकृदंमापार्द्रकृते A ; उदकंकृदंदार्द्रकृते॰ C ; ॰कृदंमापार्द्रकृते विहसने॰ D , ॰र्द्रकृते वि॰ B ; कृदंमार्द्रकृते॰ E.

३ तटीमपराम्बुधि॰ समर्या विकर्षति॰ C.

४ मुहूर्तमच्छाकृतेव॰ C , मुहूर्तमच्छाकृतेव॰ A ; ॰कोकयुगेमुहूर्तमच्छाकृतेव वियता सरति स्व॰ F

५ पर्जन्यो॰ B ; पर्यान्या॰ C ; ॰कृत्य निवृत्त D

६ उदकंकृत्वा वसाद्भेयुव मिथ्याकृत्य D

७ आर्द्रेति॰ C

८ प्राजरा॰ C ; D om. इति

९ ॰ विकपने A. C. E ; C. F, om. प्रकपने

वैरूप्ये । विकपने हिंसायाम् । प्रकपने[1] संताप इत्यन्ये । इत्याह ॥ * ॥ विहसनेकृत्य ॥ * ॥ शीतंकृत्य ॥ शीतमनादर इति शाकटायनः ॥ * ॥ वश । इत्यस्रातच्चे । वशेकृत्य ॥ * ॥ प्रादुष्कृत्य ॥ * ॥

विकम्पनेप्रभृतीनामेजन्तत्वं[2] लवणंप्रभृतीनां मान्तत्वं च गणपाठसामर्थ्यादेव । अथवा । एते सप्तमीप्रतिरूपका द्वितीयाप्रतिरूपकाश्च निपाताः ॥ चादित्वाभावे । आस्थां कृत्वा । अग्नौ कृत्वा जलं तापयतीत्यादि स्यात् ॥ आकृतिगणोऽयम् । तेन पर्यटनंकृत्तिसंसर्याप्रभृतयो द्रष्टव्याः ॥ ९८ ॥ इति माचादादिः ॥

स्युर्याजकोद्वर्तककर्तृकारकाः
प्रयोजकोत्सादकभर्तृवर्तकाः ।
अध्यापकस्नापकगोप्तृपूजकास्
तुर्यैः परेस्थारकवेषकाविमौ[3] ॥ ९९ ॥

याजकादिभिः शब्दैः सुबन्तं पदम् अकयाजकादिभिरित्यनेन समस्यते । स समासस्तत्पुरुषसंज्ञो भवति ॥ * ॥ ब्राह्मणानां याजकः । ब्राह्मणयाजकः । याजयिता ॥ * ॥ शरीरस्योद्वर्तकः । शरीरोद्वर्तकः ॥ * ॥ प्रणम्य सर्वकर्तारम्[4] ॥ * ॥ धर्मस्य कारकः । धर्मकारकः ॥ * ॥ तत्प्रयोजककर्तृत्वमुपैति मम जल्पतः[5] ॥ * ॥ रिपूणामुत्सादकः । रिपूत्सादकः ॥ छद अपवारण उत्पूर्वः । क्षत्रियस्योच्छादकः । क्षत्रियोच्छादक इति शाकटायनः ॥ * ॥ भुवो भर्ता । भूभर्ता ॥ * ॥ वर्तयतीति वर्तकः । भाष्यस्य वर्तकः । भाष्यवर्तकः ॥ * ॥ पुत्राणामध्यापकः । पुत्रा-

---

१ विकपने हिसायां प्रकपने I'
२ विकपनेप्र° A. B C
३ D corr गोपपूज°, परीवारकवे यकावसौ C
४ Beginning of Trilochanadâsa's Kâtantravṛttipañjikâ, cf. Kât ॥ 466
५ Sraup 2, 71

ध्यापकः ॥ * ॥ खापयतीति खापकः । राज्ञः खापकः । राजखापकः ॥ * ॥ धात्र्या गोपकः । धात्रीगोपकः ॥ * ॥ साधूनां पूजकः । साधुपूजकः ॥ * ॥ ब्राह्मणानां तुर्यः । ब्राह्मणतुर्यः ॥ * ॥ परिचरतीति परिचारकः । गुरोः परिचारकः । गुरुपरिचारकः ॥ * ॥ परिवेवेष्टि । परिवेषकः । राज्ञः परिवेषकः । राजपरिवेषकः ॥ यद्वा । घृतस्य परिवेषकः । घृतपरिवेषकः ॥ ९९ ॥

गणको रथपत्तिभ्यां चतुर्थोन्मादकौ तथा ।
होता द्वि चि च तीयान्तं तुरीयोऽपि[1] सतां मतः ॥ १०० ॥

रथानां गणकः । रथगणकः ॥ पत्तीनां गणकः । पत्तिगणकः ॥ * ॥ आत्मनश्चतुर्थः । आत्मचतुर्थः ॥ * ॥ चित्तस्योन्मादकः । चित्तोन्मादकः ॥ * ॥ चौरस्य होता । चौरहोता ॥ * ॥ राज्ञां द्वितीयः । राजद्वितीयः ॥ राज्ञां तृतीयः । राजतृतीयः ॥ राज्ञां तुरीयः । राजतुरीयः । तुरीयोऽपि सतां मत इति साभिप्रायम् । तेन द्वितीयतृतीयेत्यादि[2] सूत्रं इहत्तत्वे व्यर्थम् । गणसमाश्रयणमेव श्रेयः ।

क्रियानुगतिमास्थाय लोके ख्यातिमुपागताः ।
ये कान्ताः पावकाद्यास्ते द्रष्टव्या याजकादिषु ॥

तेन गोमयानां पावकः । गोमयपावकः ॥ गृहस्य दीपकः । गृहदीपकः ॥ पिष्टस्य मोदकः । पिष्टमोदक इत्यादि ॥ न कर्तरीति प्रतिषेधे[3] प्राप्ते पाठः ॥ १०० ॥ इति याजकादिः ॥

शौण्डव्याडौ निपुणचपलौ पण्डितान्तःप्रवीणाः[4]
स्यात् संवीतः कुशलकितवाधीनधूर्तप्रधानम् ।

१ चतुर्थोऽपि F
२ Pân II 2, 3
३ निषेधे C. D.
४ पंडितांतप्रवीणाः F, °प्रवीणः C.

सव्यध्यानप्रवणविदिताः१ सारगुर्वायसाः स्युः२
सिद्धो बन्धः कटकविरसौ शेखरः शुष्कमक्षौ३ ॥ १०१ ॥

सप्तम्यन्तं शौण्डादिभिः सह सप्तमी शौण्डैरित्यनेन वा समस्यते। स समासस्तत्पुरुषसंज्ञो भवति ॥ अक्षेषु प्रसक्तः४ शौण्डः। अक्षशौण्डः॥ वृत्तौ प्रसक्तक्रियाया४ अन्तर्भावः शौण्डः प्रवीणः। यथा पण्डितश्रीसागरचन्द्रस्य५।

द्रव्याश्रयाः श्रीजयसिंहदेव६ गुणाः कणादेन महर्षिणोक्ताः।
त्वया पुनः पण्डितदानशौण्ड गुणाश्रयं द्रव्यमपि व्यधायि७ ॥
यद्यपि शौण्डशब्दो मद्यपे रूढस्तथापि लक्षणया प्रवीणोऽपि भण्यते। दुर्व्यसनी वा ॥

पानशौण्डः श्रियं नेता नात्यन्तीमलमुन्मनाः८ ॥

इति मुख्यार्थोऽपि९ समासभाक् ॥ * ॥ अस्त्रव्याडः ॥ * ॥ आचारनिपुणः ॥ * ॥ वाक्चपलः ॥ * ॥ रणपण्डितः ॥ * ॥ ते नालिकेरान्तरपः पिबन्तः१०। न चैतत् षष्ठीसमासेन सिध्यतीति शक्यं प्रतिपत्तुमर्थभेदात्। न ह्यर्णवेऽन्तर् अर्णवस्यान्तरिति चैकोऽर्थः। किं चाव्ययत्वात्षष्ठीसमासप्रतिषेधः ॥ श्रीभोजस्त्वन्तरशब्दं पपाठ ॥ * ॥ शास्त्रप्रवीणः। शाकटायनस्तु। अर्थप्रवीणः११। अर्थविषये निपुण इत्याह ॥ * ॥ लोक-

---

१ भव्यध्यान° E, भव्याधान° F, मध्यध्यान° C, सुध्यध्यान° D, °प्रणवविदिता. (!) MSS
२ गुर्वायसाश्च E, °यशास्त्र। D
३ शुष्कपची B
४ प्रशक्त° A D
५ Thus B F, पडित। सागरच द्रस्य A, पडितस्य सागर° C, पडित रामचंद्रस्य (corr from °सामचद्रस्य) D
६ श्रीयुतसिंहदेव F
७ °शौंडो गुणाश्रयद्रव्यमसि व्यधायि D and om the first half sloka
८ Bhattik 5, 10, °शौंडश्रिय° MSS, ? नात्यतीना त्वसु° A B D F, वेंतात्यतीना त्वसु° C
९ मुख्योपि A
१० Sisup 3,81, [नारिकेला° eds]
११ ? अर्थसवीण. A B

संवीतः ॥ * ॥ सेवाकुशलः ॥ * ॥ अचकितवः ॥ * ॥ जिनवचनाधीनः[१]। अधीनशब्दोऽस्मादेव गणपाठात् तस्याधीन इति ज्ञापकाद्वा खप्रत्ययान्तो बोद्धव्यः ॥ अथवा। अधिगत इनम्[२]। अधिगत इनोऽनेनेति वा। अधीनः। यथा लोकाधीनः[३] ॥ * ॥ अचधूर्तः ॥ * ॥ विबुधप्रधानम् ॥ * ॥ कार्यसव्यः[४]। कार्यविषयेऽनिपुण[५] इत्यर्थः ॥ * ॥ कर्मध्यामः। कर्मसु युक्त इत्यर्थः[६] ॥ * ॥ पृथिवीप्रणवः[७] ॥ * ॥ पृथिवीविदितः ॥ * ॥ लविसारः ॥ * ॥ मध्येगुरुः ॥ * ॥ कायायसः। कायविषय[८] औदरिक इत्यर्थः ॥ * ॥ काम्पिल्यविन्दुः ॥ * ॥ चक्रबन्धः ॥ * ॥ हस्तकटकः ॥ * ॥ अवसानविरसः ॥ * ॥ शिरःशेखरः ॥ * ॥ छायाशुष्कः ॥ * ॥ कुम्भीपकः ॥

आकृतिगणोऽयम्। तेन व्यवहारपटुः। आतपरमणीय[९] इत्यादयो द्रष्टव्याः ॥ १०१ ॥ इति शौण्डादिः ॥

> पात्रेसमितात्पाचात्समितबहुली[१०] गेहगोष्ठात्प्रगल्भ-
> क्ष्वेडिन्नर्दिन्विजितिपटवः पण्डितम्याडशूराः।
> गर्भात्शूरः सुहितसहितस्तृप्तदृप्तौ च धीरः
> पिण्डीशूरो मणकृमिरथो कूपमण्डूकयुक्तः ॥ १०२ ॥

पात्रेसमितादयः सप्तमीतत्पुरुषा निपात्यन्ते। क्षेपे गम्यमाने पा-

१ जितमचव॰ A, अन॰ B F, गज॰ C
२ इन इति C; अधिगतमिनो D
३ यतो म्लो॰ A, om C
४ ? कार्यसव्य A; कार्य मध्य. B, कार्यमध्य. C.; कार्यभव्य D; ॰मव्य F
५ अनिपुण A, orig D, ॰येनिपुण B C. F.
६ ? कर्मध्यान: ।॰ A; ॰कर्मयुक्त C, कर्मसु शक्त D; कर्मसु व्यक्त॰ F
७ Thus B C. D F; पृथिवीप्रणोवः A —Correct प्रणव for the conjectured प्रवद in sl 101 [? Prof Roth says 'Might be a drum in the ground (cf पणव) i.e a hole covered over with boards to be beaten upon, cf उपरव.' Prof Weber 'As it were a drum standing on the ground (& hence not sounding), cf Hâla Sapt 230 in Zeitsch D M Ges 28, p 412, l 1']
८ कार्यायस ॰A F, om D. कार्यविषये A D F. ॰उदरिक॰ C. पौदारिक॰ B.
९ व्यवहारपटुरातपरमणीय F
१० Kâs V II 1,48ed पात्रेसमितादि; MSS both readings, here ag metre

ष्टजः ॥*॥ इन्द्रावधारिताः ॥*॥ देवाख्याताः। वेदेति रत्नमतिः ॥*॥ क्षपणाख्याताः ॥*॥ विक्षिपं गृहम्। अविक्षिपं विक्षिपं कृतम्। विक्षिपकृतम् ॥ भोजस्तु विक्षिप्त इत्याह। वामनो गण इत्यपि ॥*॥ निर्धनोपकृताः ॥*॥ ऊको राशिस्थानम्। किलिञ्जा इत्यपरे[1]। ऊकावकल्पिताः ॥*॥ पटूक्ताः ॥*॥ राशिकल्पिताः ॥*॥ भूतनिराकृताः[2] ॥*॥ श्रमणविश्रुताः ॥*॥ कुशलाख्याताः ॥*॥ कुं भूमिं दुनोति। कुन्दुः। उन्दुरः।[3] तं मीनाति हिनस्ति। कुन्दुमो मार्जारः। कुन्दुमावकल्पिताः ॥ अपरे तु कन्दुमेति पठन्ति। कन्दुः पाकस्थानम्। तस्मिन्मिनोतीति[4] कन्दुमः। अकन्दुमाः कन्दुमाः कृताः[5]। कन्दुमकृताः शालयः ॥ कुङ्कुमेति रत्नमतिः ॥*॥ वदान्योदीरिताः ॥

कृतादयस्तु सर्वैरपि व्याघ्रादिभिः संबन्धमनुभवन्ति। अश्रेणयः श्रेणयो विहिताः। श्रेणिविहिताः। श्रेणिनिरूपिताः। श्रेण्यासीना इत्यादयो भवन्ति। यत्र सामर्थ्यं नास्ति तत्रेति शब्दाध्याहारो द्रष्टव्यः। अनिर्धना निर्धना इत्युपकृताः। अचपलाश्चपला इत्याकृताः। अभूता भूता इति निराकृता इति ॥ आकृतिगणोऽयम्। तेन तूलकृता इत्यादयोऽपि द्रष्टव्याः[6] ॥ १०८ ॥ इति श्रेण्यादिः ॥

कृतादयस्तु यथायोगं व्याख्याताः। ते च

कृतमितभूतोदाहृतविश्रुतकलितावधारितोपकृताः।
आस्थितनिराकृतोक्ताः संभावितमतविकल्पितासीनाः[7]
॥ ११० ॥

१ कलिंजा इत्यपरे B C., ऊको॰ कलिंज इत्यपरे। ऊकावकल्पिताः F.
२ भूतनिराकृताः C ; om A
५ ॰कदूम॰ thrice A
६ तेन कृता इत्यादयो॰ A ; तूलकृताः गणकृता इत्यादयो पि भवन्ति।

वानरत्या ॥ * ॥ राजान ऋषय इव । राजर्षयः ॥ * ॥ वैरं तरुरिव समूलत्वात् । वैरतरुः ।

बद्धमूलस्य मूलं हि महद्वैरतरोः स्त्रियः[1] ॥

पुरुषवृकः ॥ * ॥ ओष्ठो लौहित्याद्विम्बमिव ।

ओष्ठेन रामो रामौष्ठबिम्बचुम्बनचुञ्चुना[2] ॥

आकृतिगणोऽयम् । तेन पुरुषव्य इत्यादयोऽपि भवन्ति[3] ॥ १०८ ॥

इति व्याघ्रादिः ॥

श्रेणिः पूगो निधननिपुणब्राह्मणाः पण्डितोऽघो[4]
मन्त्रो मुण्डो निचयचपलक्षत्रियाध्यापकाश्च ।
इन्द्रो देवः कृपणविशिखौ निर्धनोकौ पटुर्वा
राशिर्भूतश्रमणकुशलाः[5] कुन्दुमः स्यादवदान्यः ॥ १०९ ॥

श्रेणीत्यादयः शब्दा अच्व्यन्ताः कृतादिभिः सह वा समस्यन्ते । समासः कर्मधारयो भवति ॥ * ॥ अश्रेणयः श्रेणयः कृताः । श्रेणिकृताः पुरुषाः ॥

वणिक्पथे पूगकृतानि यत्र भ्रमागतैरम्बुभिरम्बुराशिः[6] ॥

अनिधनरूपा निधनरूपाः कृताः । निधनकृताः[7] शत्रवः ॥ * ॥ निपुणोदाहृताः ॥ * ॥ ब्राह्मणमताः ॥ पण्डितज्ञाताः ॥ * ॥ मन्त्रमिताः ॥ * ॥ मुण्डसभाविताः ॥ * ॥ निचयोच्चारिताः ॥ * ॥ चपलापाकृताः ॥ * ॥ क्षत्रियमताः[8] ॥ * ॥ अध्यापकोदिताः । अधीतेऽध्यापक इति शकटा-

---

१ Sis 2, 38, A C D om the first pâda

२ Sisup 2 14, रामौष्ठ° B C F, °चुबनचुबना A B D, °चंचुना F, °चुवजचुवजा E

३ A om ऽपि, इत्यादावपि भवति D

४ पण्डितोघौ D E, पंडितोघौ F

५ °श्रवणकुशला A

६ Sisup ■ 38

७ अनिधनरूपा निधनकृता A C D

८ क्षत्रियमिता. A, om E

ध्वजः ॥ * ॥ इन्द्रावधारिताः ॥ * ॥ देवाम्नाताः । वेदेति रत्नमतिः ॥ * ॥ क्षपणाख्याताः ॥ * ॥ विशिपं गृहम् । अविशिपं विशिपं कृतम् । विशिपकृतम् ॥ भोजस्तु विशिष्ट इत्याह । वामनो गण इत्यपि ॥ * ॥ निर्धनोपकृताः ॥ * ॥ ऊको राशिस्थानम् । किलिञ्जा इत्यपरे[1] । ऊकावकल्पिताः ॥ * ॥ पटूक्ताः ॥ * ॥ राशिकल्पिताः ॥ * ॥ भूतनिराकृताः[2] ॥ * ॥ श्रमणविश्रुताः ॥ * ॥ कुशलाख्याताः ॥ * ॥ कुं भूमिं दुनोति । कुन्दुः । उन्दुरः ।[3] तं मीनाति हिनस्ति । कुन्दुमो मार्जारः । कुन्दुमावकल्पिताः ॥ अपरे तु कन्दुमेति पठन्ति । कन्दुः पाकस्थानम् । तस्मिन्मिनोतीति[4] कन्दुमः । अकन्दुमाः कन्दुमाः कृताः[5] । कन्दुमकृताः शालयः ॥ कुङ्कुमेति रत्नमतिः ॥ * ॥ वदान्योदीरिताः ॥

कृतादयस्तु सर्वैरपि व्याघ्रादिभिः संबन्धमनुभवन्ति । अश्रेणयः श्रेणयो विहिताः । श्रेणिविहिताः । श्रेणिनिरूपिताः । श्रेण्यासीना इत्यादयो भवन्ति । यत्र सामर्थ्यं नास्ति तत्रेति शब्दाध्याहारो द्रष्टव्यः । अनिर्धना निर्धना इत्युपकृताः । अचपलाश्चपला इत्यपाकृताः । अभूता भूता इति निराकृता इति ॥ आकृतिगणोऽयम् । तेन तूलकृता इत्यादयोऽपि द्रष्टव्याः[6] ॥ १०८ ॥ इति श्रेण्यादिः ॥

कृतादयस्तु यथायोगं व्याख्याताः । ते च

कृतमितभूतोदाहृतविश्रुतकलितावधारितोपकृताः ।
आस्थितनिराकृतोक्ताः संभावितमतविकल्पितासीनाः[7]
॥ ११० ॥

---

१ कलिञ्जा इत्यपरे B C., ओको° अलिंज इत्यपरे । ओकावकल्पिताः E.
२ भूतनिराकृताः C ; om A.
३ कुंदुरुंदुरः F. ; तं मिनोति° D ; तं मीना हिनस्ति° A
४ कंदु पा° D ; कंदू पा° A ; तस्मिन्मिनोतीति A. D
५ °कदूम° thrice A
६ तेन कृता इत्यादयो° A , तूष्णींकृताः गणकृता इत्यादयो पि भवन्ति । अभूता भूता इति निराकृता इ: । D
७ E. om मत ; C. om the second half stanza, D om from कृतादयस्तु

उद्गमचूडा। अभिभवनं निर्भयता वा वर्तत इत्यर्थः ॥ * ॥ एहि यवेति यस्मिन्कर्मणि तद् एहियवम् ॥ अन्यस्तु। एहि यवैरिति यस्मिन्कर्मणी- त्याह ॥ * ॥ भुक्तासुहितः। यो यत्किंचिदश्निला तृप्तो भवति स एव- मुच्यते ॥ * ॥ उद्धर कोष्ठाद्धान्यमन्यदा[1]। अवसृज देहीति यस्यां सा। उद्धरावसृजा ॥ ११८ ॥

उच्चावचप्रोहकटोच्चनीच-
निश्चप्रचाः कुन्द्धिविचक्षणा च[2]।
विचप्रचा चाचपराचयुक्ता-
ऽकुतोभयाचोपचकांदिशीकाः ॥ ११९ ॥

उच्चं च तदवचं च। उदक् चावाक् चेति वा। उच्चावचम्। यथा।

भिन्नेषु रत्नकिरणैः किरणेष्विवेन्दोर्[3]
उच्चावचरुपगतेषु सहस्रसंख्याम् ॥

उच्चितं चावचितं च। उच्चावचमित्यन्ये[4] ॥ * ॥ प्रोह कटमिति य सा प्रोहकटा। प्रोहणं वीरणादेः कटादिभावाय विरचना[5] ॥ उच्चैश्च नीचैश्च यत्तद् उच्चनीचम्। उच्चं च नीचं चेति वा ॥ * ॥ नि च प्रचितं च। निश्चप्रचम्[6]। निश्चितं च प्रचितं च यस्यां क्रियाय निश्चप्रचा ॥ निष्कुषितं च निस्त्वचं च। निश्चत्वचमिति केचित्[7]

१ उद्धकोष्ठाद्धा। B; उद्धर कोष्ठान्। corr. D; कोष्ठाद्धान्यद्धा C
२ विचप्रवाचाच॰ F.; उच्चावच॰ A.; ॰ B.; ह्रद्विवि॰ C.

५ प्रोहणं वारणादि॰ C.; ॰ च पादेः कटादि॰ D.
६ B om. from निश्चितं.
७ निस्तुषं च।॰ A.; ॰निष ॰ B.; ॰च स्वचं च।॰ C.; निष्कु ॰ D.

कृती वेष्टने । छन्द्धि विशिष्टं चचणमिति यस्यां सा छन्द्धिविचचणा ॥ शाकटायनस्तु । छन्द्धि विचिणीहीति यस्यां सा छन्द्धिविचिणा[१] । कर्मव्यविषया क्रिया । निपातनाद्धिलोपो विकरणस्य ह्रस्वत्वं चेत्याह ॥ * ॥ विकृतं च प्रकृतं च यस्यां क्रियायां सा विचप्रचा ॥ * ॥ आचितं च पराचितं च । आचपराचम् ॥ अवाक् च परस्ताच्च । आचपराचम्[२] ॥ * ॥ नास्ति कुतोऽपि कस्मादपि भयं यत्र । अकुतोभयम् ।

अकुतोभयसंचाराः षट् कर्माणि प्रकुर्वते[३] ॥

आचितं चोपचितं च । आचोपचम् ॥ आगच्छ चोपगच्छ च यस्मिन्कर्मणि तद् आचोपचमित्यन्ये ॥ * ॥ कां दिशं व्रजामीति । कांदिशीकः । गणपाठसामर्थ्यादीकण्प्रत्ययः[४] ॥ ११९ ॥

उद्धपनिवपायोद्धमविधमाहोपुरुषिकेहपञ्चम्यः ।
अहमहमिकायहच्छोत्पचनिपचाः प्रोष्यपापीयान्[५]॥१२०॥

उद्धप निवपेति यस्यां सा । उद्धपनिवपा ॥ * ॥ उद्धम विधमेति यस्यां सा । उद्धमविधमा ॥ * ॥ अहो पुरुषोऽहमित्यस्य भावः । आहोपुरुषिका[६] । मनोज्ञादित्वादकञ्[७] ॥ * ॥ इह पञ्चमीति यस्यां क्रियायां सा । इहपञ्चमी ॥ इहपञ्चमीशब्दसंपर्कात्प्रकरणमधिकारो वा । इहपञ्चमीत्यन्ये ॥ * ॥ अहं शक्तोऽहं शक्त इत्यस्ति यस्यां सा । अहमहमिका । स्वार्थि-

---

१ विचिणीहीति॰ छंद्विविचणा A ; विचणीहीति॰ छंद्विविचणा B , छंद्वि विचिचिणीहि॰ छंद्विविचचणा F — B. and Gaṇaratnāv have छन्तविचचणा, also Kāś V. ed ; but MSS I O 2440, Beng As Soc छन्दिविचचणा [छेत छिंद्वि हे विचचणेति यस्यामभिधीयते सा छेतविचचणा । Gaṇaratnāv]

२ Gaṇaratnāv explains both ways

३ अकुतोभयं । स॰ C , कुर्वते A D

४ ॰सामर्थ्यादीकक् D , कांदिशाक॰ । ॰कण्प्र॰ C , ॰र्थ्यात् टीकणप्रत्यय F

५ ॰निपचा प्रोषपापीयाम् A , प्रोष्यपापीन् C

६ अहोपुरुषिका॰ A B , ऽहमित्यस्यां क्रियायां corr D

७ मनोज्ञादित्वादिति क्वचित् D , not mentioned in the manojñādi 400 10

उद्गमचूडा। अभिभवनं निर्भयता वा वर्तत इत्यर्थः ॥ * ॥ एहि यवेति यस्मिन्कर्मणि तद् एहियवम् ॥ अन्यस्तु। एहि यवैरिति यस्मिन्कर्मणी-त्याह ॥ * ॥ भुक्तासुहितः। यो यत्किंचिदशित्वा तृप्तो भवति स एव-मुच्यते ॥ * ॥ उद्धर कोष्ठाद्धान्यमन्यदा[1]। अवसृज देहीति यस्यां सा। उद्धरावसृजा ॥ ११८ ॥

उच्चावचप्रोहकटोच्चनीच-
निश्चप्रचाः कुन्द्रिविचक्षणा च[2]।
विचप्रचा चाचपराचयुक्ता-
ऽकुतोभयाचोपचकादिशीकाः ॥ ११९ ॥

उच्चं च तदवचं च। उदक् चावाक् चेति वा। उच्चावचम्। यथा।

भिन्नेषु रत्नकिरणैः किरणेष्विवेन्दोर्[3]
उच्चावचरूपगतेषु सहस्रसंख्याम् ॥

उचितं चावचितं च। उच्चावचमित्यन्ये[4] ॥ * ॥ प्रोह कटमिति यस्यां सा प्रोहकटा। प्रोहणं वीरणादेः कटादिभावाय विरचना[5] ॥ * ॥ उच्चैश्च नीचैश्च यत्तद् उच्चनीचम्। उच्चं च नीचं चेति वा ॥ * ॥ निश्चितं च प्रचितं च। निश्चप्रचम्[6]। निश्चितं च प्रचितं च यस्यां क्रियायां सा निश्चप्रचा ॥ निष्कुषितं च निस्तुषं च। निश्चलचमिति केचित्[7] ॥ * ॥

---

१ उद्धकोष्ठाद्दा। B ; उद्धर कोष्ठाण्। corr. B ; कोष्ठाद्दान्यदा C

२ विचप्रचाचाच॰ F, उच्चावच॰ A ; ॰कटोच्चनीच॰ B, छन्द्रिवि॰ C

३ Sic 4, 46, इहेन्दोर् eds

४ उचितं च चय॰ B. C. D ; उच्चा-वचमि॰ A

५ प्रोहणं वारणादिः॰ C.; प्रोहणं च पादैः कटादि॰ D.

६ B om from निश्चितं.

७ निष्पुषं च।॰ A.; ॰निश्चचमिति B : ॰च स्तुषं च।॰ C.; निष्कुषितं निश्चमूर्षमिति D

छतौ वेष्टने। छन्द्धि विगिष्टं चचणमिति यस्यां सा छन्द्धिविचचणा॥ शाकटायनस्तु। छन्द्धि विचिणोहीति यस्यां सा छन्द्धिविचिणा[१]। कर्पासविषया क्रिया। निपातनाड्डिलोपो विकरणस्य ह्रस्वत्वं चेत्याह॥*॥ विक्षतं च प्रक्षत च यस्यां क्रियायां सा विचप्रचा॥*॥ आचितं च पराचितं च। आचपराचम्॥ अवाक् च परस्ताच्च। आचपराचम्[२]॥*॥ नास्ति कुतोऽपि कस्मादपि भयं यच। अकुतोभयम्।

अकुतोभयसंचाराः षट् कर्माणि प्रकुर्वते[३]॥

आचितं चोपचितं च। आचोपचम्॥ आगच्छ चोपगच्छ च यस्मिन्कर्मणि तद् आचोपचमित्यन्ये॥*॥ कां दिशं व्रजामीति। कांदिशीकः। गणपाठसामर्थ्याट्टीकण्प्रत्ययः[४]॥ ११८॥

उद्वपनिवपाघोद्धमविधमाहोपुरुषिकेहपञ्चम्यः।
अहमहमिकायदृच्छोत्पचनिपचाः प्रोष्यपापीयान्[५]॥१२०॥

उद्वप निवपेति यस्यां सा। उद्वपनिवपा॥*॥ उद्धम विधमेति यस्यां सा। उद्धमविधमा॥*॥ अहो पुरुषोऽहमित्यस्य भाव.। आहोपुरुषिका[६]। मनोज्ञादित्वाद्वुञ्[७]॥*॥ इह पञ्चमीति यस्यां क्रियायां सा। इहपञ्चमी॥ इहपञ्चमीशब्दसंपर्कात्मकरणमधिकारो वा। इहपञ्चमीत्यन्ये॥*॥ अहं शक्तोऽहं शक्त इत्यस्ति यस्यां सा। अहमहमिका। स्वार्थि-

१ विचिणोहीति° छंडिविचचणा A, विहणोहीति° कंदिविकणा D, छंदि विचिविचणेहि° छंदिविचचणा F.—B? and Gaṇaratnâv have छन्नविचचणा, also Kâś ? ed; but Mss I ? 2440, Beng As. Soc छन्धिविचचणा [छेत छिंदि हे विचचणेति यस्यामभिधीयते सा छेतविचचणा Gaṇaratnâv]

२ Gaṇaratnâv explains both ways

३ अकुतोभयं। ?° C, कुर्वते A D

४ °सामर्थ्याट्टीकक् D, कांदिशाकः। °शाकण्प्र° C, °र्थ्यात टीकपप्रत्यय F.

५ °निपचा प्रोषपापीयान् A, प्रोष्यपापीम् ?

६ आहोपुरुषिका° A B, ऽहमित्यस्यां क्रियायां corr D

७ मनोज्ञादित्वादिति कश्चित् D; not mentioned in the *manojñâdi* 403 ?

मिति भोजः[१] ॥ * ॥ उष्ट्रश्च शशश्च । उष्ट्रशशम् ॥ * ॥ मूत्रं च शकृच्च । मूत्रशकृत् ॥ * ॥ भगवान्देवताऽस्याः । भगवत इयं वा । भागवती ॥ भागवती च भागवतश्च । भागवतीभागवतम् ॥ * ॥ तृणं च काष्ठं च । तृणकाष्ठम् ॥ * ॥ कुटी च कुटश्च । कुटीकुटम्[२] ॥ कश्चित् कुडी बाला । कुडो बालः । कुडी च कुडश्च । कुडीकुडमित्याह[३] ॥ १३१ ॥

मांसशोणितशब्दोऽपि दर्भपूतीकसंयुतः ।
बालवृद्धं बुद्धिर्ज्ञेयमुपाध्यायश्च याजकात्[४] ॥ १३२ ॥

मांसं च शोणितं च । मांसशोणितम् ॥ * ॥ दर्भश्च पूतीकश्च । दर्भपूतीकम् ॥ वामनस्तु दर्भपूतिकमित्याह[५] ॥ * ॥ बालश्च वृद्धश्च । बालवृद्धम् ॥ * ॥ याजकश्च । उपाध्यायश्च । याजकोपाध्यायम् ॥ * ॥

गवाश्वप्रभृतिषु यथोच्चारितरूपग्रहणादिह न भवति । गोऽश्वौ[६] । गोऽश्वम्[६] ॥ नियतश्चायं गणः ॥ १३२ ॥ इति गवाश्वादिः ॥

हस्ती महेला गणिका कुसूलं
कटोलगण्डोलकटोलकाश्च[७] ।
गण्डोलकाजौ च कपोतगण्डौ
काण्डोलकण्डोलकजालयुक्तौ[८] ॥ १३३ ॥

पादस्याहस्त्यादेर्लुगित्यनेन हस्त्यादेर्वर्जितत्वाल्लुक् समासान्तो न

१ श्रीभोज. D

२ कुटीकुटी A.—कुटी कुम्भदासी कुट कुम्भ' । यद्वा कुटी पर्णशाला कुटो गृहम् । Ganaratnâv

३ कुडो वल. । कुडा च कुडश्च कुडमित्याह । ॥

४ बालवृद्धं तु वै ज्ञेयमु° A

५ दर्भश्च पूतीक च दर्भपूतीकम् । वामनस्तु दर्भपूतीकमित्याह । ॥ F—°पूतिक (पूतिका वनौषधिविशेषो या सोमवल्लीप्रतिनिधित्वेनोपादीयते) Ganaratnav

६ गौश्चाश्वश्च गोश्वं C, गौश्वौ F

७ कुशूल° A ॥ ॥, कुशूलकटो° F, कटोलकडोलकटो° A

८ च for च° कडोलककडयुक्तौ C, कन्दोलकाण्डोलक° D

भवति ॥ * ॥ हस्तिन इव पादावस्य । असौ हस्तिपादः ॥ * ॥ महेला-पादः ॥ * ॥ गणिकापादः ॥ * ॥ कुसूलपादः[1] ॥ * ॥ कटोलपादः ॥ * ॥ गण्डोलपादः ॥ * ॥ कटोलकपादः ॥ * ॥ गण्डोलकपादः ॥ * ॥ अज-पादः ॥ * ॥ कपोतपादः ॥ * ॥ गण्डस्येव पादावस्य । गण्डपादः ॥ * ॥ कण्डोलमिव पादावस्य । कण्डोलपादः ॥ * ॥ कण्डोलक इव पादा-वस्य । कण्डोलकपादः[2] ॥ गण्डोलगण्डोलकशब्दावपि वामनः[3] ॥ * ॥ जालपादः ॥ १३३ ॥ इति हस्त्यादिः ॥

कुम्भस्थूणाशतविकलशीविष्णुगोधैकदासी-[4]
द्रोणीसूचीमुनिशुचिशकृत्कृष्णजालार्द्रलब्धेः[5] ।
सूचाष्टभ्यां कुणिगुणनिरः सूकराद्वैः पपश्च[6]
ह्यन्तं पादं सुविहितपदादेशमेनं विदन्तु ॥ १३४ ॥

कुम्भाविव पादावस्याः । कुम्भपदी ॥ * ॥ स्थूणपदी ॥ * ॥ शतं पादा यस्याः । शतपदी । खर्जूरकजन्तुः[7] ॥ * ॥ विगतौ पादौ यस्याः । विपदी ॥ * ॥ कलशीव[8] पादावस्याः । कलशीपदी[9] ॥ * ॥ विष्णोरिव पादावस्याः । विष्णुपदी ॥ * ॥ एवं गोधापदी ॥ * ॥ एकः पादो यस्याः । एकपदी ॥ केचित्तु पठन्ति ।[10] एकपादित्यपि हि स्त्रियां दृश्यते ॥ अन्ये

---

१ कुशूलपादः A B C F

२ कडोलकमिव॰ F, om D

3 गंडोलगडोलक । शब्दाव॰ A, गंडोलगंडोलशब्दाव॰ B — ? एव for अपि, hás V.ed has गण्डोल। गण्डोलक। [and कटोल for which MS I O 2140 कुद्दाल (as Gaṇaratnâ), MS Beng As Soc. पटोल] Besides the above three couples of words (also Bo), Gaṇaratnas has फंटोल, कंटोलक

४ कलसी॰ A B C.

५ सलत् for शलत् A C F

६ शूकर॰ A B C, शूकराद्वै॰ F

७ ? ॰तनु or तन्तु, A, ॰तन्तु B C, कर्ज्जुरकतनु F, खरकतनु D — शत पदी ओषधिविशेषो जंतुविशेषो वा। Gaṇaratnâv

८ कलसीव MSS

९ कलसी twice B C D, once A F

१० D corr केचित्तु पठन्ति एकपदा इत्यपीह॰ D

दिमुसला ॥ केचिद् द्वौ दण्डौ यस्मिन्संग्रामे । उभौ कर्णावस्य प्रासादस्य । उभाकर्णीत्यादौ क्रियाया अन्यचाप्यन्यपदार्थे प्रतिपन्नाः । स्वद्विवचनं विनाप्युभशब्दस्य वृत्तौ प्रयोगो गणपाठात्[१] ॥ १३८ ॥ इति द्विदण्ड्यादिः ॥

प्रियाकान्तामनोज्ञास्वाकल्याणीभक्तिदुर्भगाः[२] ।
सचिवावामनाक्षान्ताचपलानिचितासमाः[३] ॥ १३९ ॥

सुभगा दुहिता वाल्या वामाथ तनया तथा[४] ।
कुक्कुटाण्डमृगक्षीरकाकशावादयो मताः[५] ॥ १४० ॥

पुंवत्स्यनूङित्यादिना प्रियादिपूत्तरपदेषु पुंस्त्री[६] न भवति ॥ ॰ ॥ कल्याणी प्रिया यस्य । कल्याणीप्रियः ॥ ॰ ॥ दर्शनीयाकान्तः ॥ ॰ ॥ भव्यामनोज्ञः ॥ ॰ ॥ कल्याणीस्वः[७] ॥ ॰ ॥ प्रियाकल्याणीकः ॥ ॰ ॥ वाग्देवताभक्तिः ॥ कथं दृढभक्तिः । दृढं भक्तिरस्येति[८] नपुंसकमत्र पूर्वपदम् । भोजन्तु भक्तौ च कर्मसाधनायामित्यनेन सूत्रेण भवानीभक्तिरित्यादि भवति भावसाधनायां स्थिरभक्तिर्दृष्टभक्तिर्भवान्येत्यादि भवतीत्याह[९] ॥ ॰ ॥ कल्याणीदुर्भगः ॥ ॰ ॥ प्रियासचिवः ॥ ॰ ॥ प्रिया-

---

१ । मुक्तिद्विवचनं विना° F.; विनाप्यत्र उभ° A ; B om. from स्वद्विवचनं.

२ मनोज्ञाया स्व° A.

३ सचिव° B.; कान्ता for चपला B C.; निचिताः समाः A ; निचिता° C.

४ वाल्यावामथ° A ; वाल्यावाम-नामतथा B.; वाल्यावामना तन-या ... D ; वाल्यावामाथ त-नया° F

५ कुक्कुटाण्ड° B ; काकशावाद-यो° A.; काकाद्या° C.

६ स्त्री B C., cf P vi 3,34.

७ कल्याणीमनोज्ञ. A

८ दृढभक्तिरस्येति B.; कथं दृढभ-क्तिरस्येति D

९ स्थिरभक्तिभवान्या इत्यादिना भ° A ; D om. from भोजन्तु — स्थिरभक्ति ... ; दृढभक्तिर्भवा-न्या ...

वामनः ॥ * ॥ प्रियाचान्तः ॥ प्रियारचान्त इत्यपि कश्चित्[1] ॥ * ॥ प्रियाचपलः ॥ * ॥ प्रियानिचितः ॥ * ॥ दर्शनीयासमः ॥ १३८ ॥

कल्याणीसुभगः ॥ * ॥ कल्याणीदुहितृकः ॥ * ॥ कल्याणी वाच्या यस्य । कल्याणीवाच्यः ॥ भोजस्तु[2] कल्याणीवाल इत्याह ॥ * ॥ प्रियावामः ॥ * ॥ कल्याणीतनयः ॥

अस्वार्थे[3] इत्येव । कल्याणप्रिया । कल्याणमनोज्ञा । इत्यादि ॥ भद्रेश्वराचार्यस्तु ।

किंच स्वा दुर्भगा कान्ता रचान्ता निचिता समा ।
सचिवा चपला भक्तिर्वाल्येति स्वादयो दश ॥

इति स्वादौ वेत्यनेन[4] विकल्पेन पुंवद्भावं मन्यते ॥ * ॥ इति प्रियादिः ॥

कुक्कुट्यादयोऽण्डादिषु वेत्यनेन कुक्कुट्यादयः शब्दाः स्त्रीलिङ्गा अण्डादिपूत्तरपदेषु[5] पुंवद्वा भवन्ति ॥ * ॥ कुक्कुट्या अण्डम् । कुक्कुटाण्डम् । कुक्कुट्यण्डम् ॥ * ॥ मृगचीरम् । मृगीचीरम् ॥ * ॥ काकग्रावः । काकीग्रावः ॥ * ॥ आदिशब्दस्य व्यवस्थावाचित्वात् ॥ मयूराण्डम् । मयूर्यण्डम् ॥ काकाण्डम् । काक्यण्डम् ॥ मृगपदम् । मृगीपदम् ॥ मृगीव चपला । मृगचपला । मृगीचपला ॥ हंसगद्गदा । हंसीगद्गदा । इत्यादयो भवन्ति ॥ * ॥ अयं विकल्पो भोजदेवाभिप्रायेण[6] । शाकटायनस्तु नित्यमिच्छति ॥ १४० ॥ इति कुक्कुटाण्डादिः ॥

कोटरमिश्रकसिध्रकसारिकपुरगा गणे समाख्याताः[7] ।
अञ्जनभञ्जनकिंशुकलोहितखञ्जा नलः शाल्वः ॥ १४१ ॥

---

१ प्रियारचम° A.; क्वचित् B C.F.
२ श्रीभोजस्तु D.
३ चन्यार्थे F.; चस्वार्थे C.
४ चेत्यनेन A D.
५ °पदस्थेषु P.
६ H om from काकाण्ड to भोजदे.
७ गणे ख्याताः A.

आशीरिष्टस्याशंसायां दंष्ट्रायामनिलाशिनाम् ।
आशीस्तालुगता दंष्ट्रा तया विद्धो न जीवति[1] ॥

तस्यां विषमस्य[2] । आशीविषः । इत्येके ॥ * ॥ पुरो दाश्यत[3] इति पुरोडाशः । पिष्टपिण्डः । यथा ।

पुरोडाशभुजामिष्टमिदं कर्तुमलंतराम्[4] ॥

षड्भिः प्रकारैः । षड्धा ॥ * ॥ नितरां लूयते स्वशरीरादहिः निर्
सरीसृपैरिति[5] निर्लयनी । भुजङ्गमुक्ता त्वक् ॥ * ॥ स्वयं राजन्
स्वराः ॥ * ॥ प्रत्यूहे रम्बते शब्दायते[6] । हेरम्बो गणपतिः ॥ * ॥ श्वा
रोगान् हन्तीति । आरग्वधः ॥ * ॥ आध्यायन्ति जनास्तमिति । घ
घणर्थे कः ॥ * ॥ षड् दन्ता अस्य । षोडन् । षोडती ॥ * ॥ र
दस्यापत्यम् । अत इञ् । वाड्वलिः[7] ॥ * ॥ यूनां मनो ग
मन्मथः ॥ १४७ ॥

पृथिव्यां जीर्यतीति कुञ्जरः ॥ * ॥ लुप्यतेऽपनीयत इति लुग् नाम लोपः । यथा । प्रत्ययलुकां चानाम्[१] ॥ * ॥ मृदमालीयते । मृत्णालः ॥ * ॥ जीवनं जलं तस्य मूतः पुटबन्धः[२] । जीमूतः ॥ * ॥ मह्यां रौतीति मयूरः ॥ * ॥ हिनस्तीति सिंहः ॥ * ॥ शकस्यान्धुः । शकन्धुः ॥ * ॥ कर्कस्यान्धुः । कर्कन्धुः । बदरी ॥ * ॥ दध्नि तिष्ठतीति दधित्थः ॥ * ॥ भुवन्तः सीदन्त्यस्यामिति[३] । वृसी । मुनीनामासनम् ॥ * ॥ मह्यां तिष्ठतीति महित्थः ॥ * ॥ पारे[४] पततीति पारापतः ॥ * ॥ मेहनस्य खस्य[५] माला । मेखला ॥ १४८ ॥

दिवः स्थाने दिवोऽचि स्याद् दिव् च दीर्घे पुनः परे ।
उकारोकारयोश्च पश्चातोऽर्धादिके तलुक्[६] ॥ १४९ ॥

दिवः स्थाने दिवोऽचि स्यादिति । दिवाधीश्वरः । दिवाङ्गना ।[७] दिवौकसः ॥ * ॥ दीर्घेऽचि पुनर्न केवलं दिवः स्थाने दिवो भवति दिव् च । दिवीश्वरः । दिवेश्वरः ॥ दिवूढा । दिवोढा ॥ दिवूतिः । दिवोतिः ॥ * ॥ उकारोकारयोश्चेति । द्यूद्यानम् । दिवोद्यानम् । यथा ।

उद्यद्द्यूद्यानवाप्यां बहुलतमतमः पङ्कपूरं विदार्य[८] ॥

दिवोद्गतिः । द्यूद्गतिः ॥ द्यूहा । दिवूहा । दिवोहा । ऊकारे रूपत्रयम् ॥ * ॥ पश्चातोऽर्धादिके तलुक्[९] । पश्चाच्छब्दस्यार्धादावुत्तरपदे ऽन्त्यतकारस्य लुग्भवति । पश्चार्धम् । पश्चिमार्धमित्यर्थ. । यथा ।

---

१ Kātantra iv 1, 4

२ जीवनस्य मूत° Ms. V., जीवनं ...तीति जीवनस्य जलस्य मूतः पुटः इति वा Rajā.

३ Thus also Ms. V. भुवन्तोऽस्यां ...उपविशन्तीति वृसी ऋषीणामासनं

४ पार C.

५ °खनस्य A, खिन्नस्य F, om C.

६ च मुक् । A B, C om this śloka.

७ B adds° दिवेह, A दिदेह.

८ Mayūra's Sūryaśataka 79 ed Vidyān., °बहुलतमत° ed. Haeberl.

९ च मुक् A B C, तनुक् D

आशीरिष्टस्याशंसायां दंष्ट्रायामनिलाशिनाम् ।
आशीस्तालुगता दंष्ट्रा तया विद्धो न जीवति[1] ॥

तस्यां विषमस्य[2] । आशीविषः । इत्येके ॥ * ॥ पुरो दाश्यत[3] इति पुरोडाशः । पिष्टपिण्डः । यथा ।

पुरोडाशभुजामिष्टमिष्टं कर्तुमलंतराम्[4] ॥

षड्भिः प्रकारैः । षड्ढा ॥ * ॥ नितरां लूयते स्वशरीराद्बहिः क्रियते सरीसृपैरिति[5] निर्ल्वयनी । भुजङ्गमुक्ता त्वक् ॥ * ॥ स्वयं राजन्त इति स्वराः ॥ * ॥ प्रत्यूहे रम्बते शब्दायते[6] । हेरम्बो गणपतिः ॥ * ॥ आराद् रोगान् हन्तीति । आरग्वधः ॥ * ॥ आध्यायन्ति जनास्तमिति । आढ्यः । घञर्थे कः ॥ * ॥ षड् दन्ता अस्य । षोडन् । षोडती ॥ * ॥ वाग्वा-दस्यापत्यम् । अत इञ् । वाड्वलिः[7] ॥ * ॥ यूनां मनो मथ्नातीति मन्मथः ॥ १४७ ॥

उलूखलोदूखलकुञ्जरा लुग्
मृणालजीमूतमयूरसिंहाः ।
शकन्धुकर्कन्धुदधित्थवृस्यो
महित्थपारापतमेखलाश्च ॥ १४८ ॥

ऊर्ध्वं खं विलं वास्यास्तीति । उलूखलम् । उदूखलम्[8] । यत्र व्रीह्यादयः कुट्यन्ते ॥ ऊर्ध्वं ख लातीति वा[8] । उदूखलम् ॥ * ॥ कौ

---

१ आशी तालु॰ A D, तालुगता॰ C
२ यस्यां॰ C, विषस्य A
३ दाश्यत A B C F, दाश्यति D
४ Sisup 2, 106
५ शरीरसृपैरिति A, सर्पैरिति D, क्रियते सर्पैरिति F, ॰निर्ल्वयनी C.
६ रवते B C F—प्रत्यूहे रम्बते श ब्दायते हेरम्ब इति मैत्रकाः Kshir. A K. 1, 1, 1, 34
७ वाग्दलि F—वाड्वालि wrongly has V ed. (not MSS)
८ ऊर्ध्वं खं भाति आदत्ते इत्युलूखलम् । उत् ऊर्ध्वं खमति संघसतीति वा उलूखलम् । Ujjvaly (om उदूखल)

पृथिव्यां जीर्यतीति कुञ्जरः ॥ * ॥ लुप्यतेऽपनीयत इति लुग् नाम लोपः । यथा । अत्ययलुकां चानाम्[१] ॥ * ॥ मृदमालीयते । मृणालः ॥ * ॥ जीवनं जलं तस्य मूतः पुटबन्धः[२]। जीमूतः ॥ * ॥ मह्यां रौतीति मयूरः ॥ * ॥ हिनस्तीति सिंहः ॥ * ॥ शकस्यान्धुः । शकन्धुः ॥ * ॥ कर्कस्यान्धुः । कर्कन्धुः । बदरी ॥ * ॥ दधि तिष्ठतीति दधित्थः ॥ * ॥ मुवन्तः सीदन्त्यस्यामिति[३]। वृषी । मुनीनामासनम् ॥ * ॥ मह्यां तिष्ठतीति महित्थः ॥ * ॥ पारे[४] पततीति पारापतः ॥ * ॥ मेहनस्य खस्य[५] माला । मेखला ॥ १४८ ॥

दिवः स्थाने दिवोऽचि स्याद् दिव् च दीर्घे पुनः परे ।
उकारोकारयोरुच पश्चातोऽर्धादिके तलुक्[६] ॥ १४९ ॥

दिवः स्थाने दिवोऽचि स्यादिति । दिवाधीश्वरः । दिवाङ्गना ।[७] दिवौकसः ॥ * ॥ दीर्घेऽचि पुनर्न केवलं दिवः स्थाने दिवो भवति दिव् च । दिवीश्वरः । दिवेश्वरः ॥ दिवूढा । दिवोढा ॥ दिवूतिः । दिवोतिः ॥ * ॥ उकारोकारयोरुचेति । द्युयानम् । दिवोयानम् । यथा ।

उद्यद्द्यूयानवाप्यां बहुलतमतमः पङ्कपूरं विदार्य[८] ॥

दिवोद्गतिः । द्यूद्गतिः ॥ द्यूहा । दिवूहा । दिवोहा । ऊकारे रूपत्रयम् ॥ * ॥ पश्चातोऽर्धादिके तलुक्[९]। पश्चाच्छब्दस्यार्धादावुत्तरपदेऽन्त्यतकारस्य लुग्भवति । पश्चार्धम् । पश्चिमार्धमित्यर्थः । यथा ।

---

१ Kâtantra iv 1, 4

२ जीवनस्य मूत ° Kâś ३ , जीवनं मुञ्चतीति जीवनस्य जलस्य मूतः पुटबंध इति वा ३ aju.

3 Thus also Kâś ३ , वृहतोऽस्यां सीदन्त्युपविशन्तीति वृषी वापीदामासनं ३ aju

४ पार C

५ °खलस्य A , शिश्नस्य F ; om C.

६ च लुक् । A B , C om this śloka

७ B adds द्विदेह , A दिदेह .

८ Mayûra's Sûryaśataka 79 ed Vidyân ; °बहुलततमत °ed Haeberl

९ च लुक् A B C , एलुक् D

सदेशः ॥*॥ सराचिः ॥*॥ सपिण्डः ॥*॥ सनाभिः ।

भ्रूयुगमस्य सनाभिमन्मथधनुर्ज्योत्स्नास्मितस्यास्वलः[१] ॥*॥

सकुचिः ॥*॥ सवेणी ॥*॥ कश्चिल्लोहितशब्दमप्यधीते । तीर्थशब्दस्तु न पठितो मतान्तरस्याभ्युपगतत्वात्[२] ॥ १५६ ॥ इति पचादिः ॥

रूपं वर्णो नामस्थाने जातीयधर्मवचनानि ।
गोत्रं वयोऽपि लक्ष्यं चन्द्रादिमते तु रूपादौ ॥ १५७ ॥

रूपादिपूत्तरपदेषु रूपादौ वेत्यनेन समानस्य सभावो वा भवति ॥*॥ समानं रूपं सरूपम् । समानं रूपं यस्य वा । सरूपः । समानरूपः ॥*॥ एवं सवर्णः । समानवर्णः ॥*॥ सनाम । सनामा ॥*॥ सस्थानम् । सस्थानः ॥*॥ समाना जातिरस्येति जातेरीय इतीयप्रत्यये । सजातीयः । समानजातीयः ॥*॥ सधर्मः । सधर्मा[३] । समानधर्मः । समानधर्मा ।

उत्पत्स्यतेऽस्ति[४] मम कोऽपि समानधर्मा
कालो ह्ययं निरवधिर्विपुला च पृथ्वी ॥

सवचनम् । सवचनः ॥*॥ सगोत्रम् । सगोत्रः ॥*॥ सवयः । सवयाः ॥*॥ आदिग्रहणाद् भोजादेः परिग्रहः । शाकटायनवामनाचार्यौ तु सभावं नित्यं सामान्येनाहतुः ॥ १५७ ॥ इति रूपादिः ॥

सुपामदुःपामनिषेधदुष्टवो
दुःषंधिदुःषेधसुषेधसुष्टवः[५] ।
नीषेचिका दुन्दुभिषेचनान्तिषन्-
निःषामनिःषन्धिसुषन्ध्यपष्टवः[६] ॥ १५८ ॥

---

१ °षल D ; °स्मितास्योषम: A.

२ तादर्थ्यशब्दस्तु° °भुपगतात् C.

३ A C D om समानजातीयः ; A. D om सधर्मा

४ Mâlatîm., ed Bhand. I, 6 — B D F read तु for ऽस्ति ; A. उत्पत्स्यते । तु or । स्त (these being alike in the MS ; ? copied from स्ति) ; C. omits the first pâda.

५ सुपामनिःपामनिषेध° D. C.

६ निपाम° A. B C. ; निर्षधि° A. ; °षपष्टव: D. E. ; सुषंधिपष्टत: C.

सुपामादीनां प्राग्वत् प इत्यनेन[1] सुपामादीनां मकारस्य षत्वं भवति ॥ * ॥ शोभनं साम प्रियवचनं यस्याः सा सुषाम्णी । यथा भट्टिकाव्ये[2] ।

सुषाम्णी सर्वतेजःसु तन्वी ज्योतिष्टमां शुभाम् ।
निष्टपन्तीमिवात्मानं ज्योतिःसात्कुर्वतीं वनम् ॥

शोभनं साम । सुषाम ॥ शोभनं सामास्येति वा । सुषामा । ब्राह्मणः सौम्यो वा ॥ * ॥ दुष्टं साम । दुःषाम ॥ दुष्टं सामास्येति वा । दुःषामा ॥ * ॥ नितरां सेधः । निषेधः ॥ * ॥ दुष्टु निन्दितम्[3] । सुञ्सूमास्तुस्तुभस्यामिसमसेधतिसिचसञ्जस्वञ्जामित्यनेनैव[4] दुष्टुशब्दस्य[3] षत्वे सिद्धे इह पाठः षत्वस्यानित्यत्वज्ञापनार्थः । तेन सुस्थितम् । दुःस्थितमिति सिद्धम् । यदा तु दुःशब्दो[5] निन्दायामनुपसर्गस्तदा विधानार्थम् ॥ * ॥ दुष्टः संधिः । दुःषंधिः ॥ दुष्टः संधिरस्येति वा । दुःषंधिः ॥ * ॥ निन्दितः सेधः । दुष्टः सेधोऽस्येति वा । दुःषेधः ॥ * ॥ शोभनः सेधः । शोभनसेधोऽस्येति वा । सुषेधः ॥ * ॥ सुष्टु शोभनम् ॥ * ॥ सिञ्चतीति सेचिका । नावः सेचिका । नौषेचिका काचित्स्त्री ॥ वामनस्तु । नावं स्यति । नौषा । नौषिकेत्याह[6] ॥ अपरे तु नौषेचनमिति टमास्त पठन्ति[7] ॥ * ॥ षिच चरण इत्यस्य टनप्रत्यये । सेचनम् । दुन्दुभ्याः सेचनं[8] दुन्दुभिषेचनम् ॥ षिवु तन्तुसंताने । केष्ट षेष्ट[9] इत्यस्य वा टनप्रत्यये । षेवनम् ।

---

[1] A C om from सुपामादीनां

[2] Bhatt 9 85 (सुषाम्नी °ष्नी MSS)

[3] दुष्ट दुष्ट° A

[4] °सेधतिसिच° ष्वंजामि° B, सुशुमूमासुषस्यामिसमसेध° A, सुषमूषासुतस्था° F, °मास्तुभस्था° समष्वंजष्वजामि° C, MSS om सु. cf P viii 3 65

[5] यथा तु शब्दो A

[6] नौषा नौषेव (om B C) नौषिके° A B C, नौषीपीव नौषिके° D नौषा । नौषिकेत्याह D C—Some confusion; Ka° V viii 3, 98 has only नौषेचनं (thus MS a with Ka, Ind. ; नौषेचनं ed), नाव सेचनं नौषेचनम् । वर्धमानस्तु नौषेचिका पपाठ । अन्ये तु सर्वार्थं स्यतीति नौषिका षेपलोहैः इत्याह । Saj var

[7] नौषेचनमिति° A ; नौषेचनमिति° F ; टन प्रसेचनं । C.

[8] दुंदुभ्या सेचनं F ; om B C.

[9] Cf Pāṇ Dhp II 309

आनुराहतिः ॥ * ॥ अनुहोडः शकटविशेषः । तेन चरति । आनुहोडिकः ॥ * ॥ असिहेतिः प्रहरणमस्य । आसिहेतिकः । गणपाठसामर्थ्यात्पदसमुदायादपि ठण् विभक्तेश्चालुक्[1] ॥ असिहेत्वेति केचित्[2] ॥ * ॥ इहलोके भवम् । ऐहलौकिकम् ॥ अयं लोकः[3] । इहलोकः । प्रथमान्तादपि इप्रत्ययोऽस्मादेव गणपाठाद् अधिकरणसमासो वा[4] ॥ * ॥ अभिगममर्हति । आभिगामिकः[5] ॥ * ॥ परलोके भवम् । पारलौकिकम् ॥ * ॥ सर्वभूम्यां विदितः । सार्वभौमः ॥ * ॥ प्रयोगमर्हति प्रयोगे भवं वा । प्रायोगिकम्[6] । वामनस्तु संयोगं प्रायोगिकमित्याह[7] ॥ १६४ ॥

सुखशयनसर्वपुरुषावनुसंवत्सरयुतानुसंवरणम्[8] ।
सूचनडचतुर्विद्याकुरुपञ्चालाधिदेवाश्च ॥ १६५ ॥

सुखशयनं पृच्छन्ति । सौखशायनिकाः । यथा ।

भृग्वादीननुयुञ्जन्तं सौखशायनिकानृषीन्[9] ॥

सर्वपुरुषाणामिदम् । सार्वपौरुषम् ॥ * ॥ अनुसंवत्सरं दीयते । आनुसांवत्सरिकम् ॥ कालात्कार्यं च भववदित्यतिदेशात् कथाकालाट्ठञिति ठञ्[10] ॥ * ॥ अनुसंवरणेन दीयते । आनुसांवरणम्[11] । सुष्ठा-

1 °पि न । विभ° D ; °च लुक्° C.
2 ? Thus B C F , D om from असि हेत्वे° Not mentioned by Vajñ either
3 अयल्लोक D
4 इप्रत्यये °समासोऽभीष्टः । F
5 °मर्हति° कः D , आभिगामिक C.
6 प्रायोगिके D F
7 ? सांयोगप्रायोगिक° B ; संयोगात्प्रायोगिक° D , सांयोगप्रायोगिक° F—Vaj. V has सर्वभूमेर्निमित्त (सर्वभूमे a.) संयोग उत्पातो वा सार्वभौम. । प्रयोग । तत्र भव. प्रायोगिक' (प्रायोगिक' I ed)
8 °संचरणं E. F , °युतासंसपरणं B , °चरणो C , A om sl & comment
9 Raghuv 10, 14
10 कालात्कार्यं° कथाकालादृञिति ठञ् D ; कथाकाला° F ; कथाकालादृञिति ठञ् B
11 अनुसंचरणं दीयते आनुसांचरणं [illegible] D (also cor. r with B), not mentioned in the gaṇa ṛgvadi, sl 361

3002-4

दिलादण्॥ * ॥ सूत्रप्रधानो नडः। सूत्रनडः। तस्यापत्यं सौत्रनाडिः॥ कश्चित् सूत्रनट[1] इत्याह॥ * ॥ चतस्र एव विद्याः। चातुर्वैद्यम्॥ * ॥ कुरवश्च पञ्चालाश्च तेषु भवः। कौरुपाञ्चालः। बहुत्व इत्यनेनाकञ् न भवति तत्र देशव्यक्तेर्विवक्षितत्वात्। अत्र तु देशसमुदायः॥ * ॥ देवमधिकृत्य भवम्। आधिदैविक दुःखम्॥ १६५॥

बध्योगोदकशुद्धौ[2] पुष्करसत्संक्रमाधिभूताः स्युः।
प्रतिभूरजातशत्रुः परिमण्डलराजपुरुषौ च॥ १६६॥

बध्योगस्य[3] ऋषेरपत्यं विदादिलादण्। बाध्योगः॥ * ॥ उदकशुद्धस्यापत्यम्। औदकशौद्धिः॥ * ॥ पुष्करसदोऽपत्यम्। पौष्करसादिः॥ * ॥ संक्रममर्हन्ति। सांक्रामिकाः।

तिलाद्यम्भकसंपर्कात्प्राप्नुवन्त्यधिवासताम्।
रसो न भव्यस्तद्वन्धः सर्वे सांक्रामिका गुणाः[4]॥

यथा वाऽनर्घ्यराघवे।[5] कश्चित्सांक्रामिकोऽपि विशेषो नैसर्गिकमतिशेते॥ * ॥ अधिभूते भवम्। आधिभौतिक सुखम्॥ * ॥ प्रतिभुवो भावः कर्म वा। प्रातिभाव्यम्॥ * ॥ अजातशत्रोरियम्। आजातशात्रवी। यथा।

उपेयिवासि कर्तारः पुरमाजातशात्रवीम्[6]॥ * ॥

परिमण्डलस्य भावः कर्म वा। पारिमाण्डल्यम्॥ * ॥ राजपुरुषस्य भावः कर्म वा। राजपौरुष्यम्॥ १६६॥

---

१ Thus D F सूत्रनेट B C, cf P 196 1 18

२ शुद्धौ F, A om sl. & comment.

३ उ शंभु गच्छत्यभियाति घन के दर्प। बध्यो नियाह्य उभो येन स बध्योगो मामपि Yaju.

४ Kām Nīt 5 7; Bo Spr 2562 (॰चम्पकसंयोगात्॰); रसो शुभष॰ D

५ D omit from यथा — Anargh, Calc S 1782, p. 36 (प्राचित्ता॰ ed)

६ Śiś 2, 114 (पुरीमाजात॰ ed)

पत्यम्। आहिंसिः पिता। आहिंसायनः पुत्रः॥*॥ करेणुं पालयतीति करेणुपालः। तस्यापत्यम्। कारेणुपालिः पिता। कारेणुपालायनः पुत्रः॥*॥ असिना युक्तो बन्धः। असिबन्धः। असिबन्ध एवासिबन्धकः। तस्यापत्यम्। आसिबन्धकिः पिता। आसिबन्धकायनः पुत्रः[1]॥ अस्यतीति। असः। तस्यापत्यम्। आसिः पिता। आसायनः पुत्रः॥ बध्यते स्म। बद्धः। बद्ध एव बद्धकः। तस्यापत्यम्। बाद्धकिः पिता। बाद्धकायनः पुत्र[2] इति शाकटायनः॥*॥ विशीतस्यापत्यम्। वैशीतिः पिता। वैशीतायनः पुत्रः॥*॥ देवानां यज्ञो देवयज्ञः। तस्यापत्यम्। दैवयज्ञिः पिता। दैवयज्ञायनः पुत्रः॥*॥ ।थ ' स्येति। थाय॥ असिनासः। तस्यापत्यम्। आसिनासिः ' पुत्रः॥ १७२॥

दालीपिरानुतिष्य ' दो_ ।नुपह ॥
चाफट्टकिनिमिश्चिप्राडाहतिदेवमत

अनुरहतोऽपत्यम् । आनुराहतिः[१] पिता । आनुराहतायनः पुत्रः ॥ * ॥ चफट्टकशब्दोऽनुकरणम् । तदुच्चारणात्पुरुषोऽपि चफट्टकः । तस्यापत्यम् । चाफट्टकिः पिता । चाफट्टकायनः पुत्रः[२] ॥ कुर्वादावस्य क्षत्रियस्य ग्रहणम् । इह तु ब्राह्मणवाचिनस्तेनेञ् सिद्धः[३] ॥ * ॥ मित्रयेण मिश्रो निमिश्रः । तस्यापत्यम् । नैमिश्रिः पिता । नैमिश्रायणः पुत्रः ॥ * ॥ इच्छत्याहन्ति च । प्राडाहतः[४] । तस्यापत्यम् । प्राडाहतिः पिता । प्राडाहतायनः पुत्रः ॥ प्राटाहतिरित्यपि वामनः[५] ॥ * ॥ दैवमतस्यापत्यम् । दैवमतिः पिता । दैवमतायनः पुत्रः ॥ १०३ ॥ इति शौण्डाद्यादिः ॥

प्रज्ञश्रोचपिशाचचोरमरुतो रक्षश्चिचोषिज्ञः
प्रत्यक्षासुरगक्षुसंतपनसत्साधारणानुष्टुभः ।
चण्डालागनिगोरजेतृजगतीसत्वदृक्षितादेवताग्[६]
चक्षुर्ध्याकृतबन्धुयोधमधवो विद्यामनोजुह्वतः ॥ १०४ ॥

प्रज्ञादेरणित्यनेन प्रज्ञादेः शब्दगणादण् वा भवति स्वार्थे[७] ॥ * ॥ प्रज्ञ एव प्राज्ञः । प्राज्ञी स्त्री ॥ प्रज्ञाश्रोत्रश्रियादिना पामरयि[८] सिद्धम् ।

---

१ Kās. V. II. 4 III आनुहारति(?) ed., °राहति MSS., Bö., Yajñ. आनुराहति (B3 var. l. °आनुहार्‌ति), and besides आनुरोहति

२ Thus also Bö., Yajñ. (r आपकिज Kās. V. ed.), चफट्टक° चफट्टक° वा फट्टकि° चाफट्टकायन° e c

३ B C om. from कुर्वादावस्य.

४ r Thus D, प्राडाहति B C F

५ r प्राटाहति° B; प्राडाहति° C, om. D.—Bö., Yajñ. have only प्राडाहति; Kās. V. ed. प्रायाहति (प्राणाहति MS. α and var. l. ed.; om. MS. β; Prof. Kielhorn's MS., perhaps right, प्राडाहति)

६ प्रश्वद for सत्वद F, A om. text and comment

७ प्रज्ञादिशब्दगणात्° D

८ प्रज्ञाश्रोत्र° B C, °श्रोत्रश्रिया दिनाप्रत्यये D, °प्रत्यये F, cf. P. v. 2. 101 प्रज्ञाश्रद्धार्चाभ्यो ण ।

पत्यम् । आहिंसि पिता । आहिंसायन पुत्र ॥ * ॥ करेणु पालयतीति करेणुपाल । तस्यापत्यम् । कारेणुपालि पिता । कारेणुपालायन पुत्र ॥ * ॥ असिना युक्तो वन्ध । असिवन्ध । असिवन्ध एवासिवन्धक । तस्यापत्यम् । आसिवन्धकि पिता । आसिवन्धकायन पुत्र[1] ॥ अस्यतीति । अस । तस्यापत्यम् । आसि पिता । आसायन पुत्र ॥ बध्यते स्म । वद्ध । वद्ध एव वद्धक । तस्यापत्यम् । वाद्धकि पिता । वाद्धकायन पुत्र[2] इति शाकटायन ॥ * ॥ विशीतस्यापत्यम् । वैशीति पिता । वैशीतायन पुत्र ॥ * ॥ देवाना यज्ञो देवयज्ञ । तस्यापत्यम् । दैवयज्ञि पिता । दैवयज्ञायन पुत्र ॥ * ॥ अमिरिव नाशोऽस्येति । अमिनाश । तस्यापत्यम । आमिनाशि पिता । आमिनाशायन पुत्र ॥ १७२ ॥

दालीपिरानुतिश्च प्रादोहन्यानुराहती चापि[3]।
चाफट्टकिर्नैमिश्रिप्राडाहतिर्देवमतयोऽपि[4] ॥ १७३ ॥

दिलीपस्यापत्यम् । दालीपि पिता । दालीपायन पुत्र । निपातनाद्दालम्[5] ॥ अपरे दलीप इति प्रकृत्यन्तरमाहु । चन्द्रादयस्तु दैलीपिरित्याहु[6] ॥ * ॥ आनुति पिता । आनुतायन[7] पुत्र ॥ * ॥ प्रदोहनस्यापत्यम् । प्रादोहनि पिता । प्रादोहनायन पुत्र ॥ * ॥

---

१ असिबंधपषासिबंधकस्त॰ C ; ष सिवध एवासिवध॰ आसिवाधकि॰ आसिवाधायन॰ D ; B om f om का रेणुपालि to चम तस्यापत्य

२ वद्ध एवद्धक॰ वाधकि ॰वाध थायन D

३ ॰आनुति ॰आनुराहती॰ C ; ॰नु रोहती चापि I.

४ चफट्टकि॰ देवमतयोपि C ; ॰ति मि॰ I नैमिश्री॰ D ; A om text and comment.

५ निपातनादीर्घ D and omits अ परे॰ प्रकृत्यन्तरमाहु ।

६ Tl [illegible] ; अपरे दलीपा इति॰ I om from चन्द्रादय

७ आनुति ॰आनुतायन C

अनुरहतोऽपत्यम् । आनुराहतिः[1] पिता । आनुराहतायनः पुत्रः ॥ * ॥ चफट्टकशब्दोऽनुकरणम् । तदुच्चारणात्पुरुषोऽपि चफट्टकः । तस्यापत्यम् । चाफट्टकिः पिता । चाफट्टकायनः पुत्रः[2] ॥ कुर्वादावस्य क्षत्रियस्य ग्रहणम् । इह तु ब्राह्मणवाचिनस्तेनेञ् सिद्धः[3] ॥ * ॥ निश्चयेन मिश्रो निमिश्रः । तस्यापत्यम् । नैमिश्रिः पिता । नैमिश्रायणः पुत्रः ॥ * ॥ पृच्छ्यत्याहन्ति च । प्राडाहतः[4] । तस्यापत्यम् । प्राडाहतिः पिता । प्राडाहतायनः पुत्रः ॥ प्राटाहतिरित्यपि वामनः[5] ॥ * ॥ देवमतस्यापत्यम् । दैवमतिः पिता । दैवमतायनः पुत्र. ॥ १७३ ॥ इति तौल्वल्यादिः ॥

प्रज्ञश्रोत्रपिशाचचोरमरुतो रक्षश्चरित्रौशिजः
प्रत्यक्षासुरचक्षुसंतपनसत्साधारणानुष्टुभः ।
चण्डालाग्निगोरजेतृजगतीसत्वद्बृहितादेवताश्[6]
चक्षुर्ष्याकृतबन्धुयोधमधवो विद्यामनोजुह्वतः ॥ १७४ ॥

प्रज्ञादेरणित्यनेन प्रज्ञादेः शब्दगणादण् वा भवति स्वार्थे[7] ॥ * ॥ प्रज्ञ एव प्राज्ञ. । प्राज्ञी स्त्री ॥ प्रज्ञाज्योत्स्नेत्यादिना णप्रत्यये[8] सिद्धम् ।

---

१ Kâś V ii 4 61 आनुहारति (!) ed, °राहति MSS Bö, Yajn आनुराहति (Bo var l आनुहारति) and besides आनुरोहति

२ Thus also Bö Yajn (? चाफट्कि Kâś V ed), चफडक° चफडक° वा फडकि ° वाफडकायन ° C

३ B C om from कुर्वादावस्य

४ ? Thus D, प्राडाहति B C F

५ ? प्राटाहति° B, प्राडाहति° C, om D — Bo, Yajn have only प्राडाहति, Kâś V ed प्रावाहणि (प्राणाहति MS α and var l ed, om MS β, Prof Kielhorn's MS, perhaps right प्राडाहति)

६ शश्वद् for सत्वद् F, A om text and comment

७ प्रज्ञादिशब्दगणात्° D

८ प्रज्ञायोत्स्ने° B C, °ज्योत्स्नोत्यादिनाणप्रत्यये D ऽणप्रत्यये F cf P v 2 101 प्रज्ञाश्रद्धार्चाभ्यो ण ।

अनन्तसोमेतिहसर्ववेदाः
सुखैकभावौ मणिकान्यभावौ ।
समीपसेनावसथद्विभावा
मालोपमाभेषजसर्वविद्याः[1] ॥ १७८ ॥

ष्योऽनन्तादेरित्यनेनानन्तादेः[2] शब्दगणात्स्वार्थे ष्यप्रत्ययो भवति ॥ * ॥ न अन्तोऽनन्तः । अनन्त एव । आनन्त्यम् ॥ न विद्यतेऽन्तो यस्य । अनन्तः कालः । अनन्ता पृथ्वी । अनन्तं व्योम । आनन्त्यः काल इत्यादि ॥ * ॥ सोम एव सौम्यः । यथा ।

तेनाथ नाथदुरुदाहरणातपेन
सौम्यापि नाम परुषत्वमपि प्रपन्ना[3] ।
जज्वाल तीक्ष्णविशदा सहसोद्गिरन्ती
वागर्चिषस्तपनकान्तशिलेव सीता[4] ॥

सौम्यम् । सोम इवाह्लादकत्वात् सौम्य[5] इत्यपि शाखादेराकृतिगणत्वात् । यथा ।

अपेतयुद्धाभिनिवेशसौम्यो
हरिर्हरिप्रस्थमथ प्रतस्थे[6] ॥ * ॥

इति हैत्येव । ऐतिह्यम् । इति हेति निपातसमुदाय उपदेशपारंपर्ये वर्तते । इति ह स्मोपाध्यायः कथयति । इति ह वटे यक्षः प्रतिवसति ॥ * ॥ सर्ववेदा एव सार्ववैद्यम् ॥ * ॥ सुखमेव सौख्यम् ॥ * ॥ एको भावो

१ सुखैकसैकभावौ॰ B ; सुखैकभावौ॰ D.; A om. text and comment.
२ ष्यानंतादेरित्यनेनानंतादिः C.
३ नेनाथ नाथदु॰ नाम पदमूष्मभि प्रपन्ना D.; दुरुदाहरणातप॰ C.
४ जिह्मायतीक्ष्ण॰ गिरन्ती॰ D ; सीमा D F.; जह्वाजतीक्ष्णविशदाः सहासोद्गिरंता वाग॰ C.—According to Prof Aufrecht this stanza occurs twice in the Sarasvatikaṇṭhâbharaṇa.
५ सौम्य D. F ; *çâkhâdi*, çl. 190.
६ Śiś. 3, 1, प्रभि for मथ D.

यस्य । एकभावः । एकस्य वा भावः । एकभावः । स एव । ऐकभाव्यम् ॥ * ॥ मणिप्रकारो मणिकः । मणिक एव माणिक्यम् । रत्नविशेषः ॥ * ॥ अन्यो भावो यस्यासावन्यभावः । अन्यस्य वा भावोऽन्यभावः । अन्यभाव एव । आन्यभाव्यम् । यथा । आन्यभाव्यं तु कालशब्दव्यवायात्[१] ॥ * ॥ समीपमेव सामीप्यम् ॥ * ॥ सहेनेन वर्तते । सेना । सेनैव सैन्यम् ॥ * ॥ एत्य वसन्त्यस्मिन्निति । आवसथो गृहम्[२] । आवसथ एव । आवसथ्यम् ॥ * ॥ द्वयोर्भावो द्विभावः । द्विभाव एव द्वैभाव्यम् ॥ * ॥ मालैव माल्यम् । स्रक् ॥ * ॥ उपमैव । औपम्यम् ॥ * ॥ भिषज इदम् । भेषजम्[३] । यद्वा भिषज्यतीति भेषजः[४] । करणस्यापि कर्तृत्वे पचाद्यचि यलोपे च निपातनादेत्[५] । भेषजमेव भैषज्यम् ॥ * ॥ सर्वविद्या एव सार्वविद्यम्[६] । यथा ।

सार्वविद्यविदथाश्रत चातुर्-
　वैद्यवेद्य इव तं विरहार्तम्[७] ॥ १७८ ॥

सर्वलोकचतुर्विद्याचतुराश्रमषड्गुणाः ।
भावशब्दस्वरा विद्यालोककालास्त्रितः परे[८] ॥ १७९ ॥

सर्वलोका एव सार्वलौक्यम्[९] ॥ * ॥ चतस्र एव विद्याः । चातुर्वैद्यम् ।

---

१ Vārttika, Kielhorn's Mbh p 18

२ एत्यवसत्यस्मिन्नित्य॰ C, समन्यतवसत्य॰ D, F om एत्य, आवसथो गृहं C F, ॰अवसथ एव F

३ भेषज्यं F

४ भिषज. B C F

५ कर्तृत्वमेवाचि यलोपे वा निपातनादेश D, निपातनादेतिC, [पचाद्यच् P iii 1, 134]

६ ?सर्ववेदा एव॰ B, सार्वविद्यं F — सर्वे वेदाः सर्ववेदाः॰ । तानधीते सर्ववेद ॰ । स एव सार्ववेद्य ॥ सर्वविद्या अधीते सर्वविद्यः । स एव सार्वविद्य. ॥ Vajnesv, सर्वविद्या is not mentioned among the anuśatikādi gl 1b4 7, but cf चतुर्विद्या gl 183 and next śloka.

७ सर्ववेद्यविदथो B C, सर्ववेद्यविदुयो॰ F, धृतचातुर्वेद इव D

८ A om text and comment

९ सर्वे लोका॰ B, सार्वलौक्यं C.

व्यप्रकारः । वाव्यकः[१] । अवदातात् सुरायां[२] वाव्यकालाभ्यां[३] सामान्येन कप्रत्यय इति यन्मतं तदपि[४] स्वीकृतम् ॥ * ॥ दृष्टप्रकारः । दृष्टकः[५] ॥ * ॥ मठप्रकारः । मठिका । नानादेशागतानां द्रव्यरचास्थानम् ॥ * ॥ मण्डपप्रकारः । मण्डपिका । शुल्कादायगृहीतस्थानम्[६] ॥ * ॥ संकलाप्रकारः । संकलिका ॥ * ॥ वाटशब्देन विशिष्टं भाजनमुच्यते । तत्र साधुः । वाट्या । तत्प्रकारवती । वाट्या सुरा भाजनपतिता वर्णोत्कर्षवती । वाटिका[७] ॥ एवं कालिकावदातिकाद्यो[८] ज्ञेयः ॥ १८३ ॥

तिलकालधान्यकालास्तिलमणिमुण्डं बृहन्महच्चन्द्राः[९] ।
एरण्डमधु कुमार्याः मुचश्वशुरौ[९] च संज्ञायाम् ॥ १८४ ॥

तिलकालयोः प्रकारः । तिलकालकः ॥ * ॥ धान्यप्रकारः । धान्यकम् ॥ * ॥ कालप्रकारः । कालकः ॥ * ॥ तिलप्रकारः । तिलकः ॥ * ॥

---

१ वाव्य॰ वाव्यकः C. D.

२ ? अवदातसु॰ D ; अवदातत् सु॰ B ; अवदातात् सु॰ C.; अवदातः सु॰ F.

३ ? वाव्याकालाभ्यां B ; वाव्याका॰ C. D.—Bö., Yajñ., Kâś. V. ed. have वाव्यकालावदात(ाः) सुरायां; Kâś. V. MS. α. वाव्याका॰, om. β.; Vardh. seems to admit the two readings वाव्यकालावदाताः and वाव्याका॰ cf. n ७.

४ यन्मतं॰ B. C. ; यत्तुतदपि D.

५ दृष्टक एरंडः Yajñ.

६ शुल्कादायगृहितस्थानं F ; शुल्कादायगृ॰ D.

७ पादार्घमुदयं वाव्यं तत्प्रकारा वाव्यिका सुरा । यथा त्रिपातिथेः सत्काराय वाव्यं प्रदीयते तथा कदाचित्कोऽपचितसुरापि । ततः सा पाद्यसदृशी वाव्यिकाशब्देन व्यपदिश्यते ॥ गणरत्नमहोदधौ तु वाव्यकालाऽवदातास्तु सुरायामुषितास्त्रय इति पठित्वा वाटशब्देन विशिष्टं भाजनमुच्यते । तत्र साधुर्वाव्यो द्रवद्रव्यविशेषः । तत्प्रकारा वाव्यिका सुरा भाजनपातिनी वर्णोत्कर्षवतीत्युक्तम् । Yajñeśvr.; cf note ७, preceding page.

८ कालः श्यामः प्रकारोऽस्या इति कालिका । अवदातो धवलः प्रकारोऽस्या इत्यवदातिका सुरैव । Yajñ.

९ ॰पुंड्रबृह॰ F.

मणिप्रकारः मणिकः । मणिः प्रकारोऽस्येति[१] मणिकः । मणिरिव यो रत्नभूतः प्रधानं मनोज्ञश्च स मणिक इत्यन्ये ॥ * ॥ पुण्ड्रकः । इक्षुविशेषः[२] ॥ * ॥ बृहत्कः । ग्राम्यसमाजे श्रेष्ठः ॥ * ॥ महत्कः[३] ॥ * ॥ चन्द्रकः ॥ * ॥ एरण्डकः । इक्षुविशेषः ॥ * ॥ मधुकः[४] ॥ * ॥ कुमारीपुत्रकः ॥ कुमारीश्वशुरकः ॥ यथा[५] ।

प्रतिवसति कुमारीपुत्रका वा कुमारी-
　श्वशुरकसदृशो वा ग्राम्यदेशे समृद्धिः[६] ।
मणिकमधुकभासं पुण्ड्रकैरण्डकेक्षु-
　स्तबकितककुभस्तां[७] तद्भुवोऽसौ प्रशंसुः ॥

कुमारीपुत्रः प्रकारोऽस्य । कुमारीपुत्रकः । यथा कुमारीपुत्रः कश्चित्सभाया प्रविशँल्लज्जते तथान्योऽपि च एवंविधः स कुमारीपुत्रकः ॥ कुमारीश्वशुरः प्रकारोऽस्य । कुमारीश्वशुरकः । यस्य पुत्रः कुमार्या सह दृष्टः स कुमारीश्वशुरः । यथा पुत्रदोषेण स लज्जते तथान्योऽपि लज्जमानः कुमारीश्वशुरक इत्यन्यो व्याचष्टे[८] ॥ * ॥

---

१ मणिप्रकारो स्येति B C

२ पुन्ड्रक इक्षु° F, on बृहत्क s p 222 note 3

३ इत्यपि महत्क B C

४ यत्तु एरंडमधुकुमार्या पुत्र श्वशुरय संज्ञायामिति पठित्वा वर्धमानेनोक्तम् । एरंडक इक्षुविशेष । मधुकं नालिकेराऽऽसवम् । संज्ञायामिति शब्दसूचं तस्यायमर्थ । स्वप्रकृत्यर्थस्य etc as above to कुभिका सभोपधानी इत्यादि° Vajñ

५ D om यथा, cf next note

६ यान्यदेशे समृद्धि B C F य न्यदेशे° D—This stanza apparently taken from some grammatical poem, is also found in the text MS E

७ °भाषा पुंढकेरंडकेषु सचकितक° E, °भास पुद्रके° F, मधुक मणिक भास पुड्रकेरडकेषु स च किल ककुभस्ता D

८ कुमारीश्वशुरक । यस्य पुत्र कुमार्या सगत स यथा शिष्टसभां प्रवेष्टुं लज्जते तथा यो लज्जमान स एवं व्यपदिश्यते । Vajñ —has V ed. has कुमार । श्वशुरक, MS a कुमारीश्वशुरक

व्यप्रकारः । वाय्यकः[१] । अवदातात् सुरायां[२] वाय्यकालाभ्यां[३] सामान्येन कप्रत्यय इति यन्मतं तदपि[४] स्वीकृतम् ॥ * ॥ इचुप्रकारः । इचुकः[५] ॥ * ॥ मठप्रकारः । मठिका । नानादेशागतानां द्रव्यरचास्थानम् ॥ * ॥ मण्डपप्रकारः । मण्डपिका । शुल्कादायगृहीतस्थानम्[६] ॥ * ॥ सकलाप्रकारः । संकलिका ॥ * ॥ वाटशब्देन विशिष्टं भाजनमुच्यते । तत्र साधुः । वाय्या । तत्प्रकारवती । वाय्या सुरा भाजनपतिता वर्णोत्कर्षवती । वाटिका[७] ॥ एवं कालिकावदातिकाद्यो[८] ज्ञेयः ॥ १८३ ॥

तिलकालधान्यकालास्तिलमणिपुण्ड्रं बृहन्महच्चन्द्राः[९]।
एरण्डमधु कुमार्याः पुचश्वशुरौ[९] च संज्ञायाम् ॥ १८४ ॥

तिलकालयोः प्रकारः । तिलकालक. ॥ * ॥ धान्यप्रकारः । धान्यकम् ॥ * ॥ कालप्रकारः । कालक. ॥ * ॥ तिलप्रकारः । तिलक' ॥ * ॥

---

१ वाघ° वाघक C D

२ ? अवदातमु° D अवदातत् मु° B, अवदाताग् सु° C, अवदात मु° F

३ ? वाय्याकालाभ्यां B, वाघाका° C D—Bö., Yajñ., hâs \ ed have वाय्यकालावदात(?) सुरायां, hâs V MS α वायाका°, om β. Vardh. seems to admit the two readings वाय्यकालावदाता. and वाय्याका° cf ■ ७

४ मन्मतं° D C, यत्मतंदपि D

५ इचुक एरंड Yajñ.

६ शुल्काद्दायगृहितुस्थानं F ; न्धुस्कादयगृ° D

७ पादार्थमुदर्थं पात्रं तत्प्रकारा वाय्यिका सुरा । यथा प्रियातिथे सत्का राय पात्रं प्रदीयते तथा कदाचित्कोऽपिचित्सुरापि । तत सा पात्रसदृशी पायिकाशब्देन व्यपदिश्यते ॥ गणरत्नमहोदधौ तु वाय्यकाला ऽवदातामु सुरायामुचितास्त्वय इति पठित्वा वाटशब्देन विशिष्टं भाजनमुच्यते । तत्र साधुर्वाय्यो द्रवद्रव्यविशेष । तत्प्रकारा वाय्यिका सुरा भाजनपातिनी वर्णोत्कर्षवतीत्युक्तम् । Yajñeśv, cf note ७, preceding page

८ काल श्यामल प्रकारोऽस्या इति कालिका । अवदातो धवल, प्रकारोऽस्या इत्यवदातिका सुरेव । Yajñ

९ °पुंड्रगृह° F.

मणिप्रकारः मणिकः। मणिः प्रकारोऽस्येति[१] मणिकः। मणिरिव यो रत्नभूतः प्रधानं मनोज्ञश्च स मणिक इत्यन्ये ॥ * ॥ पुण्ड्रकः। इक्षुविशेषः[२] ॥ * ॥ बृहत्कः। ग्राम्यसमाजे श्रेष्ठः ॥ * ॥ महत्कः[३] ॥ * ॥ चन्द्रकः ॥ * ॥ एरण्डकः। इक्षुविशेषः ॥ * ॥ मधुकः[४] ॥ * ॥ कुमारीपुत्रकः ॥ कुमारीश्वशुरकः ॥ यथा[५]।

प्रतिवसति कुमारीपुत्रका वा कुमारी-
श्वशुरकसदृशो वा ग्राम्यदेशे समृद्धिः[६]।
मणिकमधुकभास पुण्ड्रकैरण्डकेक्षु-
स्तबकितककुभस्तां[७] तद्भुवोऽसौ प्रशंसुः ॥

कुमारीपुत्र प्रकारोऽस्य। कुमारीपुत्रकः। यथा कुमारीपुत्रः कश्चित्सभाया प्रविशँल्लज्जते तथान्योऽपि य एवंविधः स कुमारीपुत्रकः ॥ कुमारीश्वशुरः प्रकारोऽस्य। कुमारीश्वशुरकः। यस्य पुत्रः कुमार्या सह दृष्टः स कुमारीश्वशुरः। यथा पुत्रदोषेण स लज्जते तथान्योऽपि लज्जमानः कुमारीश्वशुरक इत्यन्यो व्याचष्टे[८] ॥ * ॥

---

१ मणिप्रकारो स्येति B C.

२ पुंद्रक इक्षु° F on बृहत्क s p 222, note 3

३ इत्यपि महत्क B C

४ यत्तु एरंडमधुकुमार्यां पुत्र श्वशुरश्च संज्ञायामिति पठित्वा वर्द्धमानेनोक्तम्। एरंडक इक्षुविशेष। मधुक नामविकारासवम्। संज्ञायामिति गणसूत्र तस्यायमर्थ। स्वमहत्यर्थस्य etc as above to कुंभिका स्तभोपधाभी इत्यादि° Yajñ.

५ D om यथा, cf next note

६ यान्यदेशे समृद्धि B C.°F य्यदेशे° D—This stanza, apparently taken from some grammatical poem, is also found in the text MS F

७ °भाषा पुंडकेरंडकेषु सचकितक° E. °भास पुंद्रके° F, मधुक मणिक भास पुड्रकैरडकेषु स च किल ककुभस्ता D

८ कुमारीश्वशुरक। यस्य पुत्र कुमार्या सगत स यथा शिष्टसभां प्रवेष्टुं लज्जते तथा यो लज्जमान स एव व्यपदिश्यते। Yajñ—Kâś V el has कुमार। श्वशुरक. MS a कुमारीश्वशुरक

शून्यम् ॥ * ॥ तनु सूत्रम् । तनुकम् । अन्यत्र तनुर्वत्सः ॥ * ॥ कन्दुकः । भ्रमरकः । गिरिकः । शृङ्गकम् । देवदत्तकः[१] ॥ * ॥

गुणनमेव गुणनिका । यथा ।

हेतुः परिचयस्थैर्ये वक्तुर्गुणनिकेव सा[२] ॥

तथेयश्चेति । ईयस्प्रत्ययान्तः शब्दः कप्रत्ययभाक् । श्रेयानेव श्रेयस्कः । ज्यायानेव ज्यायस्कः । भूयानेव भूयस्कः । श्रेय एव श्रेयस्कम् । भूयस्कम् । ज्यायस्कमित्यादि ॥ * ॥

आकृतिगणोऽयम् । तेन पिष्टातकादयो[३] द्रष्टव्याः ॥ १८९ ॥

इति यावादिः ॥

शाखा स्कन्दमुखाग्राणि शरणं चरणोरसी ।

जघनं शृङ्गमेघाभद्रुशिरःस्कन्धमेव च[४] ॥ १९० ॥

शाखाशर्करादिभ्यां याणावित्यनेन शाखादेः शर्करादेश्चेवार्थे याणौ[५] भवतः ॥ * ॥ पुरुषस्कन्धस्य वृक्षस्कन्धस्य वा तिर्यक्प्रसृतमङ्गं शाखेत्युच्यते । यथा शाखा पार्श्वायता तथा कुलस्य यः पार्श्वायतोऽङ्गभूतः स शाखेव शाख्यः ॥ अन्ये तु । शाखायास्तुल्यः शाख्यः । यथा शाखा वृक्षस्य शोभाकरी तथा कुलस्य शोभाकरः पुरुषः शाख्य इति तुल्यत्वमाहुः ॥ * ॥ स्कन्दः स्वामी । तत्तुल्यः स्कन्द्यः[६] ॥ * ॥ मुखमिव मुख्यः । यथा मुखं हस्तपादादिभ्योऽवयवेभ्यः[७] प्रथममवलोक्यते तथा

---

१ क्रीडोपकरणवाचकानि॰ यथा शालभञ्ज्येव शालभञ्जिका । एवं॰ गिरिकम्॰ Yajñ.

२ Śiśup. 2, 73

३ तेन पिष्टातकादयो ऽपि द्रष्टव्या इति वर्धमानसूरिराह । पिष्टातः सुगन्धिचूर्णं स एव पिष्टातकः । Yajñeśv.

४ A om. text and comment.

५ याणावित्यनेन शाखादेः॰ D ; ॰च इवार्थे याणौ C.

६ स्कन्द इव यः शत्रुशोषकः स स्कन्द्यः Yajñ.

७ मुखं हस्त॰ D. ; ऽवयवेभ्यः C.

ऽन्योऽप्येवमुच्यते ॥ कश्चिन्मुख्यं नालिकेरमित्याह ॥ * ॥ अग्रमिव । अग्र्यः । प्रधानभूतः ॥ * ॥ शीर्यते भयमस्मादिति शरणम्[1] । आर्तत्राणम् । तत्तुल्यः शरण्यः । परित्राता ॥ * ॥ चरणाविव चरण्यः । यथा चरणौ शरीरस्य प्रकर्षकौ तद्वत् कुलस्य प्रकर्षक एवमुच्यते ॥ * ॥ उर इव । उरस्य. । यः कार्येषूपगतेषु सस्वत्त्व उरः प्रयच्छति[2] स एवमुच्यते ॥ * ॥ जघनमिव निकृष्टो यः स जघन्यः ॥ * ॥ शृङ्गमिव यः सर्वस्याप्युपरिवर्ती स शृङ्ग्यः ॥ * ॥ मेघ इव यः संतापापनेता[3] स मेघ्यः ॥ * ॥ अभ्रमिव य आच्छादकः सोऽभ्र्यः ॥ * ॥ द्रुरिव द्रव्यम् अथ राजपुत्रः । यथा द्रुमः फलपुष्पपल्लवादिभिरर्थिनः कृतार्थयति स हि भवनमर्हतीति भव्यो भवत्यात्मवानिति द्रव्यमुच्यते[4] । क्रिया हि द्रव्यं विनयति[5] नाद्रव्यमिति । पुरुषार्थसाधकत्वाद्धिरण्यादिकमपि द्रव्यम् ।

निर्द्रव्यो ह्रियमेति ह्रीपरिगतः प्रभ्रश्यते[6] तेजसः ।
निस्तेजाः परिभूयते परिभवान्निर्वेदमापद्यते[7] ॥

शकटाङ्गजस्तु द्रुणस्तुल्यं द्रव्यं द्रुशब्दं नपुंसकमाह ॥ * ॥ शिर इव शीर्षण्य॰ । प्रधानभूतः । शिरसः शीर्षन्नणादावित्यनेन[8] शीर्षन्नादेशः ॥ * ॥ स्कन्ध इव यो बलस्याश्रयः स स्कन्ध्य. ॥ १८० ॥ इति शाखादिः ॥

---

१ °इति शरणं गृहं तद्भयापहारक शरण्य Yajn

२ सत्वर उर ° F, ससर्व उर प्र भृति C—उर इवोरस्य कार्यनिर्वाहक । Yajn

३ संतापापनोदनेन सुखयति F, स संय । तापापेनता D

४ कृतार्थयति तथा स इत्यर्थ । भव मर्हति भव्य ।° F—यथा द्रुम फलपुष्पपल्लवादिभि° स्वाश्रितान्कृतार्थयति एवमर्थिन स्वसंपदा कृतार्थयन्नात्मवान् पुरुषो द्रव्यमित्युच्यते । Yajn, who rejects द्रु because of P v 3 104

५ नयति D, Kshirasv quotes the line क्रिया° on A K 3, 4, 24 150, cf P v 3, 104

६ प्रभ्रश्यते° D C. F

७ Mrchchh p 8, Böhtl Spr 2781

८ शीर्षन्नापादा° F, शीर्षस्यादाधित्यनेन D

पर्श्वसुरभरतरक्षोवल्हीकवयःपिशाचवसुमरुतः।
सत्वदुशीनरकर्षापणत्रिगर्ताशनिदशार्हाः[1] ॥ १९७ ॥

पर्श्वभ्योऽण् शस्त्रजीविसंघादित्यनेन पर्श्वादेर्गणादस्त्रियां स्वार्थेऽण् भवति ॥ * ॥ पर्शोरपत्यं पार्शवः शस्त्रजीविसंघः। पार्शवी। पर्शवः ॥ * ॥ आसुरः। आसुरी। असुराः ॥ * ॥ भारतः। भारती। भरताः ॥ भोजस्तु भार्तः। भार्ती। भर्ता[2] इत्याह। यथा।

पार्शवाश्मवाल्हीकपिशाचासुरराक्षसान्।
शिष्याः सभार्तत्रैगर्तान्सकार्षापणवायसान् ॥

राक्षसः। राक्षसी। रक्षसः[3]। रक्षांसीत्यन्यः ॥ * ॥ वाल्हीकः। वाल्हीकी। वल्हीकाः[4] ॥ वल्हिक इत्यन्यः ॥ * ॥ वायसः। वायसी। वयसः[5] ॥ * ॥ पैशाचः। पैशाची। पिशाचाः ॥ * ॥ एवं मारुतः ॥ * ॥ सात्वतः ॥ * ॥ औशीनरः[6] ॥ * ॥ कार्षापणः[7] ॥ * ॥ त्रैगर्तः ॥ * ॥ आशनः ॥ * ॥ दाशार्हः[8] ॥

अस्त्रियामिति किम्। पर्शूः स्त्री[9]। ऊङुतोऽरज्ज्वादेर्येत्यूङ्[10]। रक्षाः ॥ शस्त्रजीविसंघादिति किम्। असुरः[11] ॥ १९७ ॥ इति पर्श्वादिः ॥

---

१ A om text and comment

२ आसुराः B॰ भारता। श्रीभोज॰ भार्ता D

३ ? रक्षसाः B C F, राक्षसा D

४ वल्हीकः C, वाल्हीकाः D— The other works have वाल्हीक.

५ वायस. B, वायसाः D

६ सात्वत. औशीनरः D; औषी-नरः C.

७ The other works have कार्षापण.

८ Ujjval has दाशार्हः; BG, h&c V. दशार्ह.

९ पर्शः स्त्रीः B C F; पर्शू स्त्री D

१० ऊङुतो॰ B; ऊङुतो रज्ज्वादे-र्येति ऊङ् F.; ऊङुतो॰ र्येति ऊङ् D; ऊङुतो॰ र्येति ऊङ् C; see P iv 1, 66; 177 vârtt.